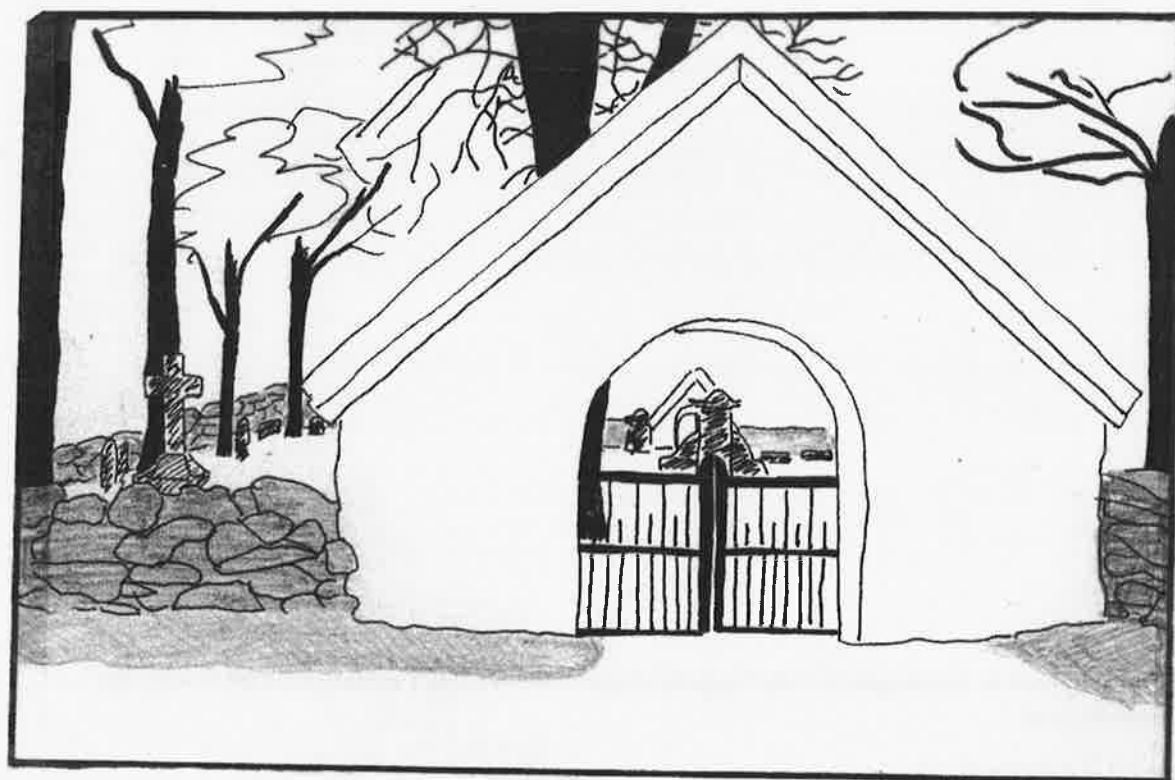

**Kulturhistorisk inventering av
Göteborgs kyrkogårdar**

Rapport 13

**VÄSTRA FRÖLUNDA OCH
ASKIMS KYRKOGÅRDAR**

Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

Denna rapport är framtagen av Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

Text: Lena Emanuelsson

Textbearbetning och layout: Lena Emanuelsson och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier: Där ej annat anges Lena Emanuelsson

Äldre kartmaterial: Göteborgs Stadsarkiv och Göteborgs Stadsmuseum

Omslag: Skiss föreställande Askims norra kyrkogård

Tryckt i Göteborg: 1999

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	1
Inledning	1
Undersökningen av Askims och Västra Frölundas kyrkogårdar	3
Inventeringen	3
Kvartersinventering - Metodbeskrivning	4
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	4
Fotografering	5
Blanketter	5
Arkiv	6
Litteratur	6
Tidigare undersökningar	7
Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige	9
Kyrkogårdar	9
Gravvårdstyper	11
Historik - Askims kyrkogårdar	15
Askims socken	15
Askims församling	19
Askims gamla kyrka	21
Askims kyrka	23
Askims norra kyrkogård	25
Ekonomibyggnad	30
Den f d klockstapeln och kyrkklockorna	30
Vegetationshistoria	30
Yrkesgrupper och välkända personer	31
Askims södra kyrkogård	31
Begravningskapellet	33
Vegetationshistoria	35
Yrkesgrupper och välkända personer	35
Beskrivning - Askims kyrkogårdar	39
Askims norra kyrkogård	39
Omgärdning och entréer	39
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	39
Vegetation	41
Gravvårdstyper	41

Sammanfattande karakteristik	44
Askims södra kyrkogård	44
Omgärdning och entréer	44
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	45
Kyrkan	45
Bisättningsrum	47
Vegetation	47
Gravvårdstyper	47
Sammanfattande karakteristik	49
Historik - Västra Frölunda kyrkogård	51
Västra Frölunda socken	51
Västra Frölundas församling	55
Västra Frölunda kyrka	55
Västra Frölunda gamla kyrka	56
Västra Frölunda kyrkogård	57
Vegetationshistoria	61
Yrkesgrupper och välkända personers gravar	63
Beskrivning - Västra Frölunda kyrkogård	65
Omgärdning och entréer	65
Kyrkogårdens planform och karaktär	65
Vegetation	67
Gravvårdstyper	69
Sammanfattande karakteristik	70
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	71
Lagstiftning	71
Kulturminneslagen	71
Begravningslagen	73
Naturvårdslagen	74
Bevarandeförslag - Askims kyrkogårdar	74
Riktlinjer för Askims norra kyrkogård som helhet	75
Riktlinjer för de enskilda fälten	75
Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården, kvarter F	78
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	78
Riktlinjer för Askims södra kyrkogård som helhet	78
Riktlinjer för de enskilda fälten	79
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	81

Bevarandeförslag - Västra Frölunda kyrkogård	81
Riktlinjer för kyrkogården som helhet	81
Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården	83
Riktlinjer för de enskilda fälten	83
Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården	85
Riktlinjer för enskilda gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde	86
Skötselråd	87
Rengöring	87
Korroderande förankringsjärn	88
Justering av gravanordningar	88
Lagningar	88
Konsolidering	88
Imålning	89
Allmänna vårdåtgärder	89
Gjutjärn	89
Källor och litteratur	90
Informanter	90
Otryckta källor	90
Tryckta källor och litteratur	91
Bilagor	

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer då gravskicket speglar en del av vår historia och vårt samhälle i förfluten tid. Dessa värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra kulturmiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Askims norra och södra kyrkogård samt Västra Frölunda kyrkogård. Syftet är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogårdarna. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdarnas värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under våren 1999 av Lena Emanuelsson. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Lena Emanuelsson vid Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning och kyrkoantikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning baseras på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien, och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.

Karta över delar av Askims och Västra Frölundas församlingar. (Turistkartan 1995,
© Stadsbyggnadskontoret, Göteborg)

Undersökningen av Askims och Västra Frölundas kyrkogårdar

Undersökningen av Askims norra och södra kyrkogård samt Västra Frölunda kyrkogård är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering av kyrkogårdarna som genomfördes under våren 1999 samt det material som samlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karakterisering av kyrkogårdarna, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att de kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslag skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att behandla området innanför kyrkogårdarnas omgärdning. Kyrkan beskrivs översiktligt. För mer detaljerad beskrivning av kyrkan hänvisas till den kyrkinventering som samtidigt genomförs på uppdrag av Göteborgs kyrkoförvaltning. Kyrkogårdens närmaste omgivning beskrivs översiktligt i kapitlet "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till kyrkogårdarnas anläggningsår eller så långt bak i tiden som det har funnits tillgängligt arkivmaterial. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartorna har därför kompletterats med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före siffran som anger gravplatsens nummer t ex Ö1.

Kyrkogårdarnas omgärdning, struktur och form, samt kyrkor har inventerats och jämförts med de arkivaliska källorna för att på så sätt ge en övergripande beskrivning av kyrkogården som helhet. Parallellt pågår en kyrkobyggnadsinventering som genomförs av Göteborgs kyrkoförvaltning. I denna kommer kyrkan att beskrivas mer ingående. Vidare har en översiktlig inventering av kyrkogårdarnas fält och deras gravvårdar utförts. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och samlar in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - Metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Askims norra och södra kyrkogård samt Västra Frölunda kyrkogård har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogårdarna. Varje fält har inventeras var för sig och beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Inventeringen har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper och speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella fornlämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kvartersinventeringen av alla fält på kyrkogårdarna gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i den selektiva gravinventeringen. För Askims norra och södra kyrkogård beslöts att alla gravvårdar före 1920 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till dess var förhållandevis få. För kyrkogården i Västra Frölunda beslöts att gravvårdar före 1900 skulle registreras enskilt. Dessutom har följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) samt skiss och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär m m, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse för att illustrera beskrivningen. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Askims södra och norra kyrkogård och Västra Frölunda kyrkogård har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karaktär och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material och om det förekommer sedumtäckta ytor eller buxbomshäckar. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger uppgifter om gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Antikvariskt Topografiskt Arkiv (ATA) i Stockholm
- Landsarkivet i Göteborg
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv
- Stadsarkivet i Göteborg
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv
- Göteborgs Stadsmuseum, Enheten för natur- och kulturvårds arkiv.
- Göteborgs kyrkoförvaltnings centralarkiv
- Göteborgs kyrkogårdsförvaltning, Västra kyrkogårdens distriktsarkiv
- Askims församlings arkiv
- Västra Frölundas församlings arkiv

Litteratur

”Kyrkogårdens gröna kulturarv” utgiven av institutionen för landskapsplanering vid Sveriges Lantbruksuniversitet, 1992 har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet ”Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia” av Kjell Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för den tämligen outforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan ”Kyrkogårdskonst” från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. ”Kyrkogårdens form och miljö” tar upp aktuella planeringsfrågor och har Riksantikvarieämbetet som en av utgivarna. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats.

I skriftserien ”Västergötlands kyrkor - Göteborgs stift 14” behandlas Askims kyrka av Karl-Östen Sjöholm. Denna skrift, liksom en liten skrift utgiven av Askims församling i samband med dess 100-årsjubileum, har varit betydelsefulla för de historiska avsnitten rörande kyrkan. Askims kommun utgav 1973 ”Askim genom tiderna”. Det är en omfattande sammanställning av Askims historia, natur och bebyggelse och ger en god översikt av bygden. ”Västra Frölunda och Askims krönika” är en hembygdsbok som utgavs första gången 1932 och som faksimilutgåva 1984. Hembygdsforskaren Ernst Hörman har gjort en ingående beskrivning av bygden i förhistorisk tid. Boken inrymmer därtill beskrivningar av befolkningsförhållanden, sedvänjor och sockenkyrkorna. Västra

Beskrivningar rörande Västra Frölundas gamla respektive nya kyrka har hämtats bl a ur ”Frölunda gamla och nya kyrka” ur skriftserien Sveriges kyrkor. Frölunda hembygdsförening är en mycket aktiv hembygdsförening och har utgivit en mängd publikationer som belyser Västra Frölunda ur ett historiskt perspektiv. Hembygdsföreningen utgav 1991 en jubileumsbok som presenterar vissa företeelser och händelser i bygden. Föreningen har också publicerat ett antal häften med bl a äldre bilder och historiskt material.

I ett antal tidningsartiklar behandlas Askims kyrka och kyrkogård ur olika perspektiv.

Tidigare undersökningar

I början av 1980-talet gjordes en översiktlig inventering av Askims och Västra Frölunda kyrkogårdar. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en kortfattad beskrivning av begravningstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om kyrkogårdarna. Därefter en översiktlig beskrivning av kyrkogårdarna med tillhörande gravkartor där träd och annan vegetation är markerade, samt fotokartor med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg. En gravstensinventering genomfördes av Ulf Andersson 1979 där endast de allra äldsta gravstenarna på Askims norra respektive Västra Frölundas kyrkogårdar beskrivits, uppmätts och fotograferats.

Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige

Kyrkogårdar

Det kristna begravningskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer. Dessa kunde benämnas efter sin traditionella användning; "likporten" "prästgårdsgrinden", etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades om möjligt på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material utvecklades. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk tiondelada, eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som skulle förvaras någonstans. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick övrig adel samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt begravningsplatsen, men vanligen återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter

¹ Bucht, s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

reformationen följde influenser från de lokala herrgårdarnas planteringar till våra kyrkogårdar.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till år 1819). År 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Där i stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar.

Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparker började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna så som bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt över hela Europa, och gick troligen vägen över godsens parkanläggningar till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även

⁶ Bucht s. 18

⁷ Ibid s. 19-20, 100

⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁹ Bucht s. 20-28

kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den sk kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bl a har lett till att den tidigare variationsrikedom till stora delar försvann.

Gravvårdstyper¹⁴

(1) De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är sk tumbor i kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning, ofta med gavlar högre än hällen, började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. Formen togs upp igen på 1600-talet med rikt ornamenterade hällar. De yngre tumborna av detta slag är vanligen mer sparsamt dekorerade än de äldre, endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.¹⁵

(2) Parallellt med hällar har gravkullar och vårdar av trä och sten förekommit. Vanligen fanns någon konstruktion av sten eller trä. Den döde fördes till graven i kistan eller på en bår och gravlades i kistan nere i graven. En sk dödsbräda kunde också användas för att föra den döde till graven och på densamma begravdes också den avlidne. Under 1600-talet började dödsbrädorna att ställas upp på kyrkogården, ofta på den dödes grav. Den dödes initialer ristades eller målades på brädan för att så småningom komma att innefatta hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Även enkla träkors har förekommit på gravplatserna. På grund av träets korta beständighet finns

¹⁰ Svalin s. 10

¹¹ Bucht s. 28

¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

¹⁴ Siffrorna i texten hänvisar till illustrationen på s. 12

¹⁵ Wadsjö/Ambrosiani s. 72

Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet "Gravvårdstyper".

ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal.¹⁶ Fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar var av trä.¹⁷ (3) Stenvårdarna från denna tidsperiod påminner i sin utformning till stor del om trävårdarna. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten.¹⁸

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period.¹⁹

(4) Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. (5) Den obeliskformade gravvården på massiv sockel var också en vanlig typ. Formen var förknippad med status, vilket uttrycktes genom att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var personen.²⁰ Stenarna omgärdades ofta av en stenram, såväl med som utan järnstaket. (6) Ytterligare vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessutom kläddes ofta gravkullarna av sedum.

(7) Under 1800-talet andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. På ena sidan hängdes en inskriptionsplatta. Inskriptionsplattan kunde föreställa en pergamentsrulle, eller var enklare utformad i rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekom också i kombination med en stående hög sten av granit. Staketen varierade i höjd och utformning. (8) Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna var järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ t ex hela hällar eller kistor. De fanns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaketen har även trästaket förekommit.²¹ Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grå och grön färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning en vanlig gravvårdstyp. Sida vid sida stod även mycket höga gravstenarna med grovhuggna sidor och lägre kraftiga vårdar, vanligtvis i ljus granit, med sten och ram bearbetade till en form.

¹⁶ Wadsjö/Ambrosiani s. 30 ff

¹⁷ Stämberg s. 15

¹⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 63

¹⁹ Stämberg s. 15

²⁰ Wadsjö s. 67

²¹ Lindgren

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.²² År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till 1920-talet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar för kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna blev renare, både i materialbearbetning och utformning. Enklare typsnitt och lägre höjdmått blev en av följderna.

Två olika typer kan urskiljas under perioden. (9) Den ena är lägre och bredare än sekelskiftes-stenarna. De har ofta en slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade stenramar m m. (10) Den något senare typen representeras av ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiska eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

(11) Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.²³ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltarnas sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende var att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med någon mindre symbol eller bild som utsmyckning. Under 1970-talet anlades även urnfält.

(12) De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en personligare utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglemente under 1950- till 70-talet för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna.

²² Stämberg s. 15

²³ Ibid s. 17

Historik - Askims kyrkogårdar

Askims socken

Askim förekommer i medeltida urkunder främst sammanskrivet eller i sammanhang med ordet härad. Den äldsta formen, Askheims herad, har påträffats i en isländsk skrift, Rimbegla, från förra delen av 1200- talet. I den äldre Västgötalagen från 1280-talet skrevs namnet Askemshaerad. Namnet Askim har troligen bildats av trädnamnet ask och hem. Hem skall här uppfattas som trakt. Namnet indikerar en gammal och centralt belägen bosättning.²⁴ Socknen Askeme omnämns inte förrän 1420.²⁵

Av häradets kända boplatser under forntiden finns en tredjedel i Askims socken fördelade på områdena runt nuvarande Billdal och Askimsfjordens östsida. Mot medeltiden försköts bosättnings tyngdpunkt inåt i landet i riktning mot Fässberg.²⁶ I jordeboken från 1545 framgår att byn Askim bestod av fyra hemmansdelar fördelade på ett skatte-, två kyrko- respektive ett frälsehemman. Byn Hult bestod av fyra skattehemman. Byarna är de enda i socknen som 1545 hade fyra hemman. Från 1550 upptogs två skattehemman under Askim. Ett av dessa hemman var troligen det hemman som nu kallas Stora Askim.²⁷ I Johan Bures utdrag från 1600-talet ur Erik av Pommerns skattebok från 1413 fanns det i häradet vid denna tid 48 bönder, 6 landbor, 14 ömän samt två kvarnar.²⁸ Under 1600-talet utgjordes befolkningen huvudsakligen av jordägande bönder. Övriga var arrendebönder under kronan eller adeln. Tidvis bodde en präst i socknen, som kyrkoadministrativt sorterade under Fässberg.

Vid åtminstone fem olika tillfällen berördes Askim av krigshändelser; Kalmarkriget 1611-13, Hannibalsfejden 1644-45, Karl X Gustafs danska krig 1657-60, Gyldenlöwefejden 1676-79 samt slutskedet av det Nordiska sjuårskriget 1700-21. Askimsborna påminnes ständigt om krig inte bara genom båtsmanshållet utan också genom närheten till Älvsborgs fästning och Göteborgs garnison.²⁹

I slutet av 1700-talet fanns ännu största delen av det medeltida vägnätet kvar. Byarna var mestadels radbyar med gårdarna liggande på ömse sidor om vägen, men också klungbyar med en gemensam utfart till huvudvägen förekom.³⁰ Socknens bergiga karaktär och det av fiske och sjöfart splittrade intresse för jorden hade, trots jordens bördighet, hindrat bildandet av större jordbruksenheter.³¹

²⁴ Askim genom tiderna s. 38

²⁵ Askims kyrka s. 2

²⁶ Askim genom tiderna s. 40

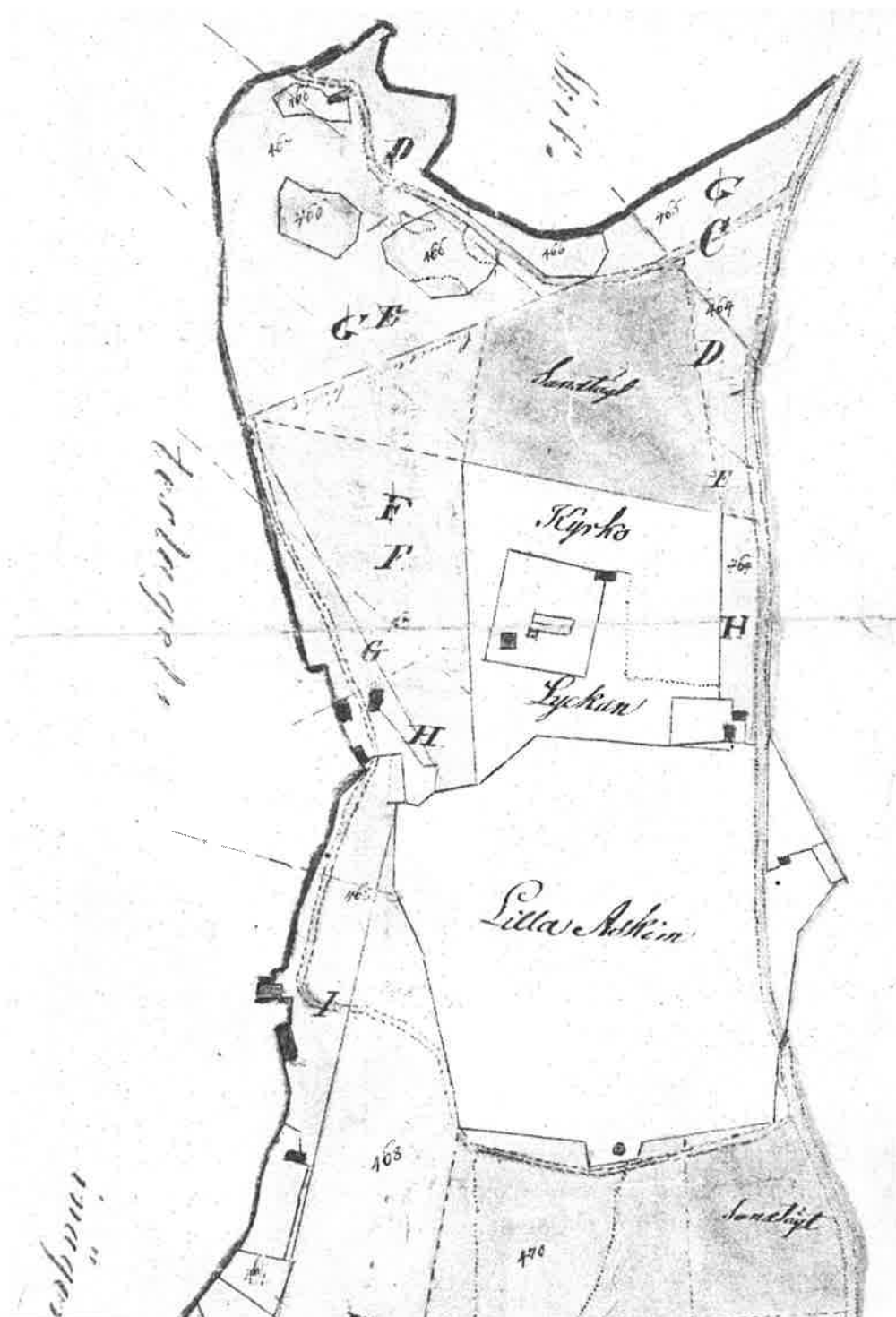
²⁷ Askim genom tiderna s. 54

²⁸ Askim genom tiderna s. 52

²⁹ Askim genom tiderna s. 82

³⁰ Askim genom tiderna s. 185

³¹ Askim genom tiderna s. 193

Karta över Askims socken, upprättad 1840 av lantmätare Hällström. På kartans övre del syns den gamla kyrkogården "Kyrkolyckan". Kyrka, klockstapel och bårhus finns markerade på kartan. (Stadsarkivet)

Jord pantsattes till penningstarka göteborgare med krediter. I övrigt saknade socknen ståndspersoner.³² I syfte att effektivisera jordbruket genomfördes storskiftet och senare laga skifte. Det senaste skiftet kom att påverka byarna i störst utsträckning. Det innebar att varje gårdsbruk fick sina ängs- och åkermarker samlade i ett eller ett par större fält. Vissa gårdar fick då flyttas ut från bykärnan till nya tomter i närheten av odlingsmarken. Laga skifte påbörjades under 1840-talet på flera håll i socknen.

Hylte bevarar alltså bykaraktären eftersom endast en gård flyttades ut. Lantmätare Hällström, som utförde laga skiftet i Askims socken uttalar sig i en sammanfattande beskrivning av socknen 1855: Fram till mitten av 1840-talet räknades mer än 94 % av askimsborna till bondeståndet. I mitten av 1850-talet sjönk dock bondeståndets andel av befolkningen till något mer än 80%. Torpare, drängar och pigor lämnade vid denna tid Askim och till området flyttade istället ett ökande antal hantverkare, arbetare och tjänstemän.³³ Lantmätare O W Hällström beskriver bebyggelsen i socknen enligt följande år 1855: ”*Byggnadssättet är lika med kringliggande orters, en manbyggnad af ett större boningsrum med spisel och bakugn samt kammare i ena änden utan eldstad, hvarest förvaras kläder m m samt kök i andra änden; förstuga och bislag vid ingången.*”³⁴ För administrativa sysslor organiserades Askim i sex rotar: Hult, Hylte, Brottkärr, Skintebo, Kopparås och Gatersered, som under 1800-talet utgjorde lokala centra.³⁵

Den stora sillperioden inträffade mellan åren 1752 och 1808. Sillen som råvara gav upphov till sillsalterier och trankokerier. I Askim fanns ingen känd industriverksamhet i den bemärkelsen, vilket det däremot fanns i grannsocknarna Västra Frölunda och Styrso.³⁶ Sillen försvann från Västkusten med fiskesäsongen 1807-1808. För dem som på olika sätt baserat sin försörjning på sillfisket innebar detta i många fall en nödsituation som på många håll drabbade länet. Som ett försök att lindra nöden föreslog landshövdingen i slutet av år 1809 att man skulle inrätta en fond för ”*fattiga och nödlidande vid olika fiskeår*”.³⁷ 1811-1812 var svåra missväxtår då råg och vete gav mycket dåliga skördar.³⁸

Den närbelägna kurorten Särö hade anlagts under 1830-talet, vilket medförde både sociala och arkitektoniska förändringar i närliggande områden som Askim och Hovås. Med sommarhusen som började uppföras under 1860-talet introducerades en helt ny typ av bebyggelse med ett nytt formspråk. Den första sommarvillan uppfördes i början av 1860-talet på Billdals Västergård. Både Väster och Östergården hade inköpts av James Robert Dickson. Linjestakningarna för Säröbanan påbörjades 1898 och Billdal fick den största stationsbyggnaden inom socknen. Järnvägsaktiebolaget Göteborg - Särö bildades 1901.³⁹ År 1906 registrerades Aktiebolaget Hofås Villastad. Bolaget inköpte mark omfattande stora delar av gårdarna Stora och Lilla Hovås, Hovås Klåvan och Otterbäck,

³² Askim genom tiderna s. 76

³³ ibid s. 161

³⁴ Stadsarkivet: ”Beskrifning jemte Statistisk tabell och karta öfver Askim socken”

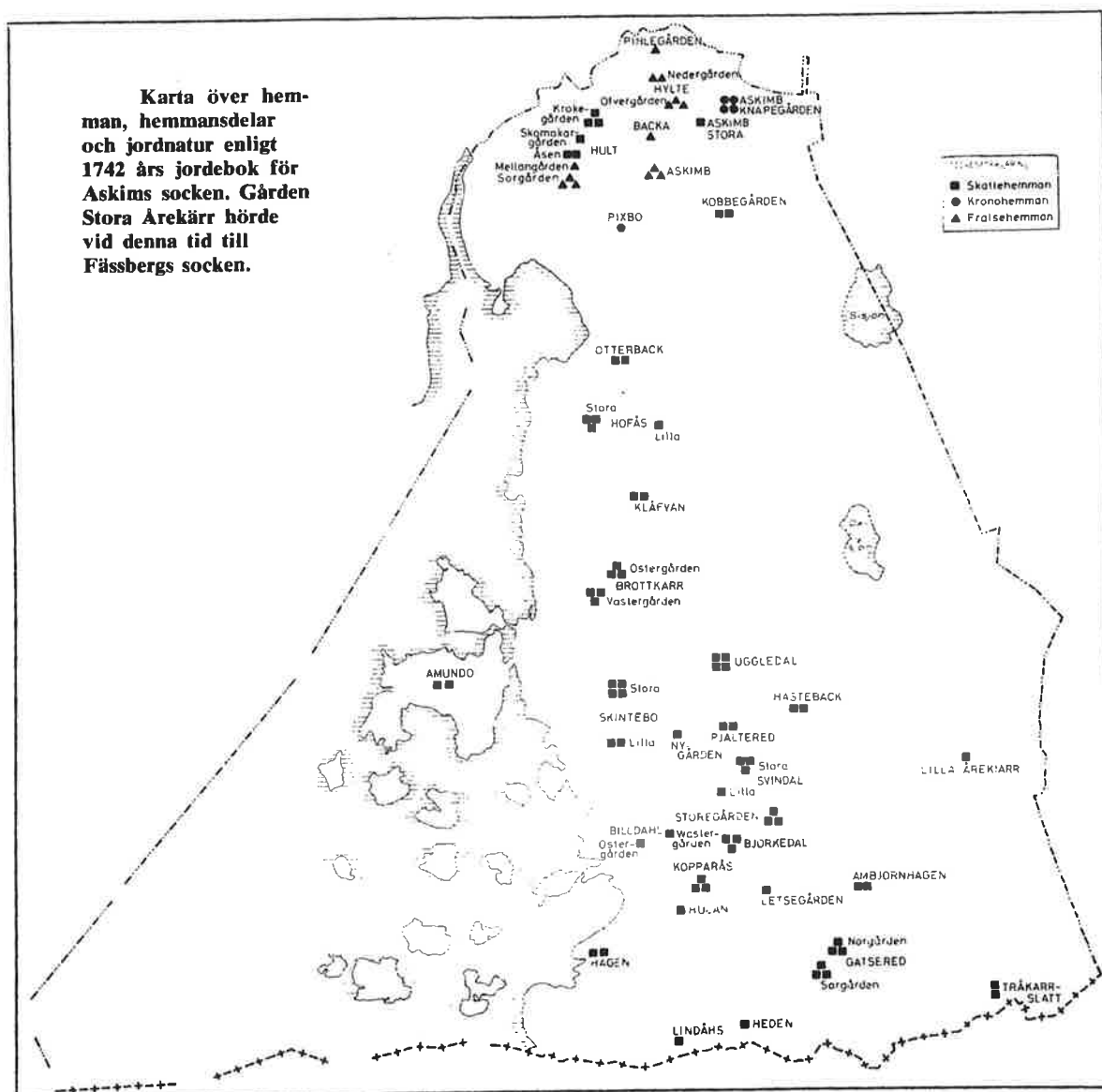
³⁵ Askim genom tiderna s. 115

³⁶ Askim genom tiderna s. 97

³⁷ Askim genom tiderna s. 99

³⁸ Askim genom tiderna s. 136

³⁹ Frölundabilder s. 105

Karta över hemman och hemmansdelar enligt 1724 års jordebok för Askims socken. (Askim genom tiderna s 101)

vilka avdelades i lagom stora tomter för försäljning. Bolaget lät därtill uppföra affär samt telefonstation invid stationshuset utmed Säröbanan, vilket också bekostades av bolaget. Även ett badhus uppfördes i bolagets regi.⁴⁰ Säröbanan medförde ett ökat villabyggande och uppförande av flera sommarbostäder i Askimsområdet.⁴¹

Mellan 1860 och 1875 uppgick befolkningen i Askim till omkring 1 300 personer. Vid tiden kring mitten av 1880-talet skedde en ökning med några hundratal invånare. Fram till sekelskiftet sjönk Askims befolkning med nära 20%. Utflyttning och emigration några decennier tidigare torde ha varit viktiga anledningar till nedgången i Askims folkmängd under 90-talet. År 1903 vände Askims befolkningskurva brant uppåt med anledning av Göteborgs expansion och Säröbanans anläggande, vilket medförde att ett ökande antal göteborgare föredrog att permanent bosätta sig i Askim.

Under 1920-talet ökade antalet villor i Askim och området fick en mer utpräglad tätortskaraktär. Pendelavståndet mellan Askim och Göteborg hade sedan mitten av 1940-talet medfört en omfattande inflyttning till området. År 1960 hade andelen askimsbor, verk samma inom jordbruket reducerats till cirka 8%.

Fram till år 1950 hade Askim med 1 453 invånare och Hovås med 637 invånare utvecklats till två tätorter i området.⁴²

Askims församling

Västergötlands gränser hade omkring mitten av 1200-talet nått fram till Kattegatt. Askim hörde vid denna tid till "utlandets prosteri" dvs de yttersta landområdena i väster, lydande under Skara stift. I detta prosteri ingick häradena Örgryte, Sävedal, Vättle och Hising.

På 1500-talet bildade Askim, Västra Frölunda och Fässberg tillsammans Fässbergs "gell" (pastorat).⁴³

I kyrkligt avseende tillhörde Askim Göteborgs stift och Fässbergs pastorat fram till den 1 maj 1879. Förutom Askim omfattade pastoratet socknarna Fässberg, Källered, Råda och Västra Frölunda med Fässberg som moderförsamling. Från år 1723 var pastoratet prebende under Göteborg och dess kyrkoherdar tillika domprostar. År 1776 erhöll Askim och Västra Frölunda en egen komminister, något som församlingarna framfört önskemål om tidigare bl a i samband med en biskopsvisitationen år 1768.⁴⁴

År 1672 besvärade sig församlingsborna över att de inte hade en egen kyrkoherde och att de saknade en kapellan. De lovade att som ditills betala för en sådan, om

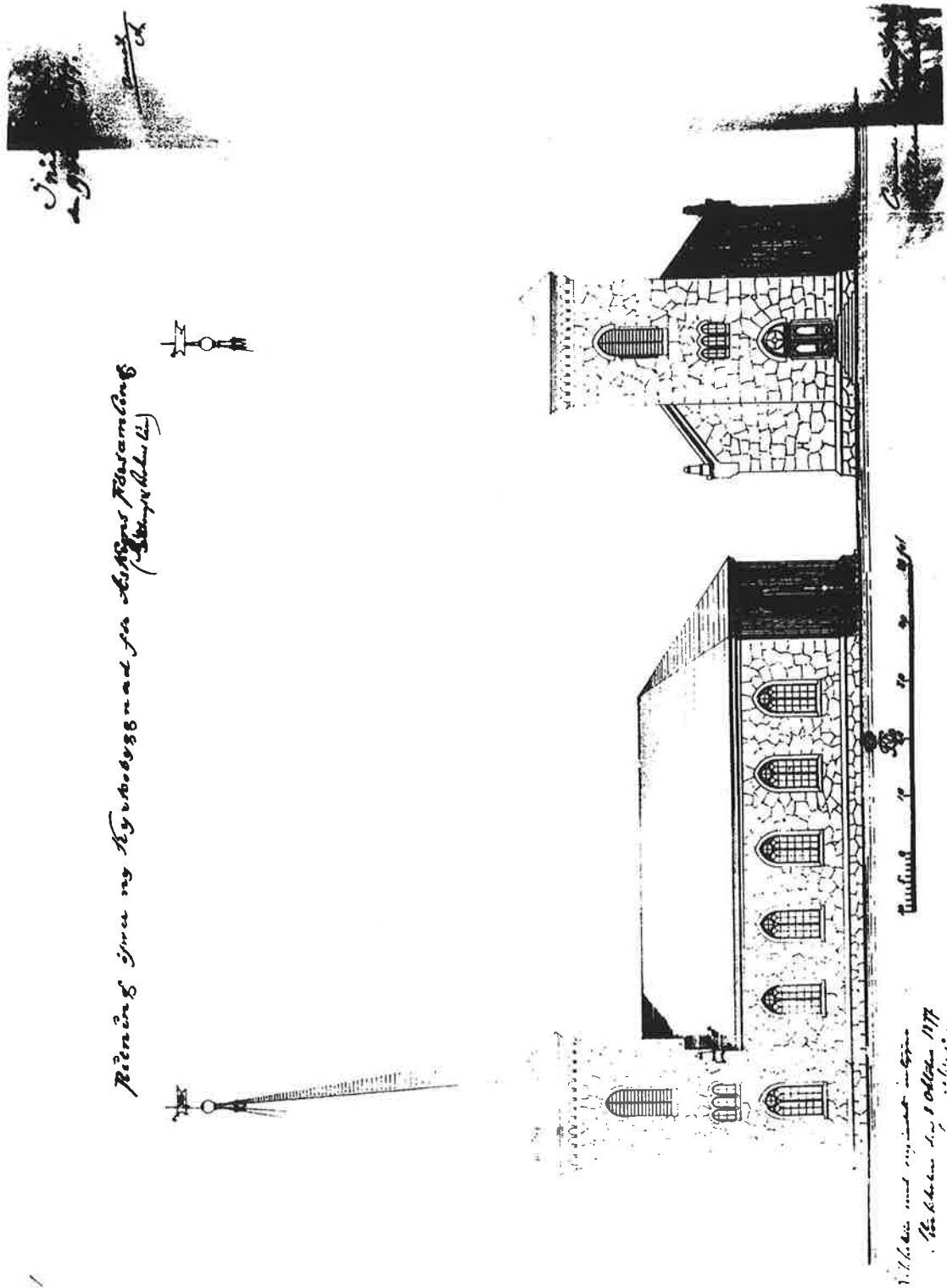
⁴⁰ Askims hembygdsförenings årsskrift 1979 s. 15

⁴¹ Askim genom tiderna s. 207

⁴² Askims hembygdsförenings årsskrift 1957 s. 4

⁴³ Ibid s. 40

⁴⁴ Askim genom tiderna s. 94

Situationsplan över Askims nya kyrka daterad den 8 oktober 1877. (ATA)

kyrkoherden uppehöll eller avlönade den andra kapellantjänsten. Askim Stommen var kyrkans stadigvarande jord i socknen.⁴⁵

Mellan 1879 och 1953 utgjorde Askim tillsammans med Frölunda ett pastorat. I samband med kommunsammanslagningen 1974 inkorporerades Askim med Göteborg och Askims församling blev en del av Göteborgs kyrkliga samfällighet.⁴⁶

Askims gamla kyrka

Askims första kyrka var en medeltida stenkyrka. Askims norra kyrkogård anlades i anslutning till kyrkan. Byggnadsåret för medeltidskyrkan är okänt. En ungefärlig datering har gjorts med hjälp av den dopfunt som fanns i kyrkan. Dopfunten är prydd med romanska bladslingor och ett människohuvud. Den antas vara huggen på 1200-talet av Torkillus som gjort ett flertal andra dopfuntar i Västsverige, bl a i Säve och Tuve.⁴⁷ I samband med en besiktning av Askims kyrka 1830 beskrivs den vara: *... ”belägen ungefär 1/8 mil från socknens norra gräns på en hög och torr plan samt omgifven af kyrkogård med lika högt och torrt läge, vore uppförd af gråsten, utan torn, 76 fot lång och 25 fot bred invändigt med 4 fot tjocka murar samt 22 fot hög på jernvägg, täckt med tegel på bräder; att grunden och murarne voro i fullgodt skick, takresningen försvarlig, med undantag af röta angripna, inredningen gammalmodig och tarflig, men predikstol och altare i godt skick...”*⁴⁸ Läktaren var vitmålad och vilade på 17 pelare.

Ur räkenskaperna från 1723 anges att *”...betaltes til murmästaren enligt kontrakt 130 dr smt arbete vartill inköpts kalk, plank, bräder, murankare, spik och takpannor.”* Detta antyder någon form av renoveringsarbeten av kyrkan⁴⁹. Altartavlan har årtalet 1726 och skapades av bildhuggaren mästare Nils Kilman från Borås.⁵⁰ Taket var målat med motiv föreställande moln och änglabilder.⁵¹ Kyrkan saknade torn men hade istället en fristående klockstapel med rödmålad träbeklädnad och blytäckt tak. Högst upp satt en vimpel med årtalet 1699.⁵² I trakten berättas om att det under kyrkans golv fanns en krypta för gravsättning av balsamerade lik.⁵³ Om det funnits någon sådan torde den sannolikt ha förstörts i branden 1876.

Kyrkan låg i socknens nordända och det fanns vid mitten av 1850-talet önskemål i församlingen om en mer centralt belägen kyrka. Den gamla kyrkan inrymde endast 400 personer, men då socknens folkmängd vid 1800-talets mitt uppgick till 1 300 personer framfördes förslaget om uppförandet av ny kyrka. År 1868 väcktes ett förslag om att uppföra en ny kyrka vid Högen, socknens mittpunkt. Församlingen hade många synpunkter i frågan och svårigheter att enas. Sockenstämman delades i tre åsiktsläger

⁴⁵ Askim genom tiderna s. 78 samt Askims hembygdsförenings årsskrift 1995 s. 4.

⁴⁶ K-Nytt 4-95

⁴⁷ Askims kyrka s. 2

⁴⁸ Landsarkivet O:1

⁴⁹ Landsarkivet, Askims räkenskaper 1721-1735

⁵⁰ Askims kyrka hundra år s. 6

⁵¹ RAÄ, handlingar

⁵² Askims kyrka s. 3

⁵³ RAÄ, handlingar

Foto över Askims nya kyrka och kyrkogård. (Bild utan årtal. ATA, repro)

varav ett förslag pläderade för renovering av kyrkan och en grupp föreslog tillbyggnad och förlängning av kyrkan. Ytterligare en grupp förordade uppförandet av en ny kyrka i socknens centrum.⁵⁴ Ett förslag gick ut på att Askim och Västra Frölunda skulle bygga en gemensam kyrka vid Hylte hög. Askims gamla kyrkan brann under pågående gudstjänst den 12 november 1876.

Askims kyrka

Tanken på att bygga en ny kyrkan i Askim var uppe till överläggning vid kyrkostämmorna under flera år. Men den 20 juli 1868 hade kyrkostämman med knapp majoritet (ca 14 mantal mot 13) beslutat att bygga ny kyrka.⁵⁵ Efter branden av den gamla kyrkan 1876 enades församlingen om att uppföra en ny kyrka på en tomt som på förmånliga villkor ställdes till förfogande på hemmanet St. Hovås ägor. En kommitté fick 1869 i uppdrag av kyrkostämman att anskaffa ritningar och kostnadsförslag samt att utse en lämplig plats för den nya kyrkan. Tillsammans med den anlitade byggmästaren Lundström valdes platsen för den nya kyrkan med kyrkogård på hemmanet Lilla Hofås, vilket senare kom att ändras till Stora Hofås beläget högt på en bergås. Ägaren till marken erbjöd sig att upplåta denna för 1 500 riksdaler. Byggmästare Lundström beräknade kostnaderna för den nya kyrkan till 38 892 Riksdaler 80 öre Riksmünt.⁵⁶ Byggnadsarbetet leddes av Carl Olsson i Otterbäck och därefter av A Kruger i Göteborg. Kyrkan invigdes i advent 1879.⁵⁷ Byggmaterialet togs delvis från den gamla kyrkan.⁵⁸

Den nya kyrkan fick ärva den gamla kyrkans altartavla. Spegelmakaren I P Wickström renoverade altartavlan 1881 som då var svårt skadad efter branden; *”..altartaflan som under bergningen ut branden blifvit betydligt rampinerad, har dock blifvit försatt i sitt ursprungliga skick, med de rika färgnyanser som förgyllningar som förfädren å sina altar och öfriga kyrkoprydnader älskade att begagna och göra gällande”*.⁵⁹ Altaruppsatsen har sedan restaurerats och konserverats av Karl Gutjahr (1988).

Arkitekt Yngve Rasmussen gjorde 1921 ett förslag till interiör målning av Askims kyrka, vilket godkändes av Kungliga byggnadsstyrelsen. Trätak och konsoler linoljemålades och väggarna målades med limfärg. Elektrisk belysning installerades 1931. Uppvärmningsanordning med varmvatten installerades 1937.

Två korfönster, målade av konstnären Gunnar Erik Ström, insattes 1933. Fönstren hade bekostats genom en donation.⁶⁰

⁵⁴ Askim genom tiderna s. 201

⁵⁵ Askims hembygdsförenings årsskrift 1962 s. 3

⁵⁶ Landsarkivet O:1

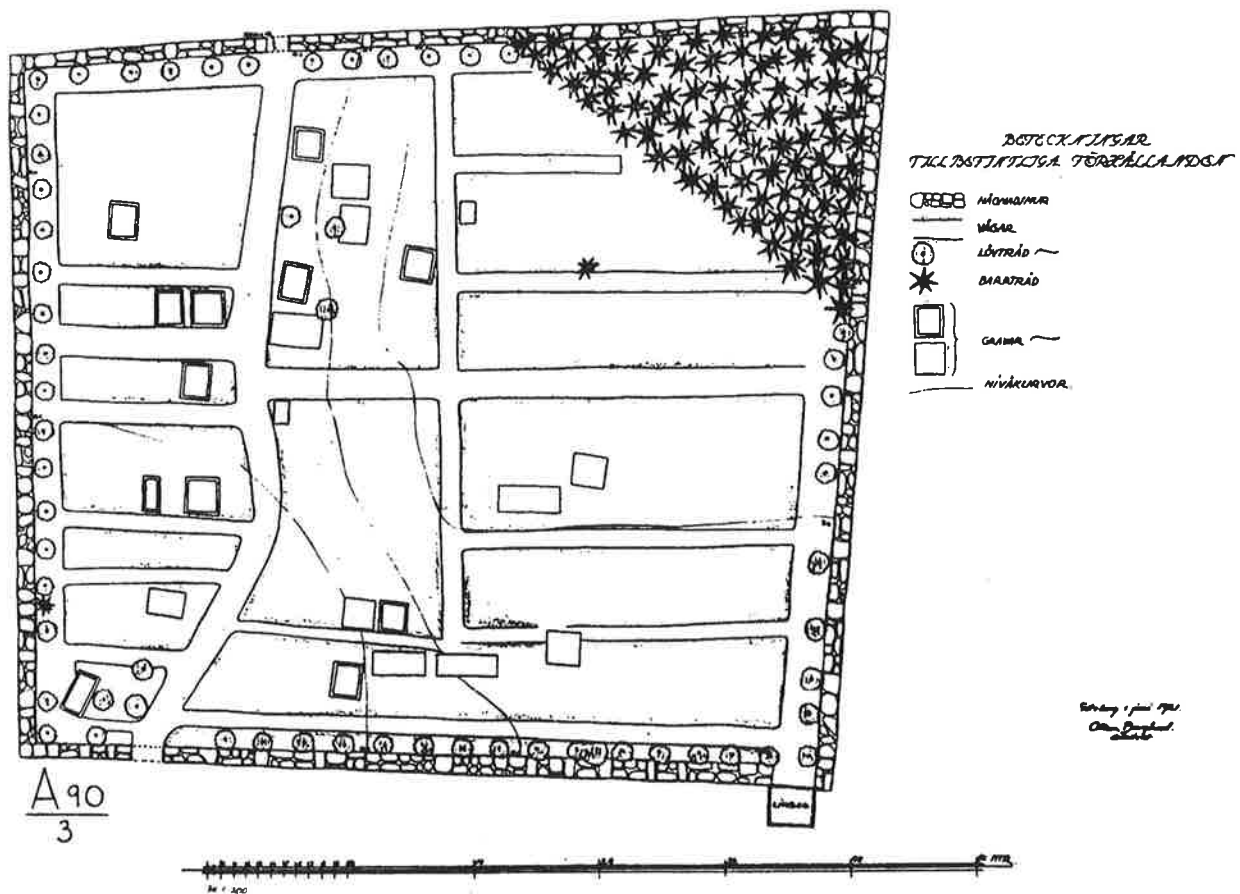
⁵⁷ Askims kyrka s. 7

⁵⁸ Askims kyrka 100 år s. 12

⁵⁹ ATA, handlingar

⁶⁰ Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 22/12-1933

UPPMÄTNINGSRITNING AV ASKIMS GAMLA KYRKOGÅRD.

Uppmättningsritning av Askims gamla kyrkogård. I kyrkogårdsmurens nordöstra hörn finns en likbod markerad. Kartan upprättades av arkitekt Allan Berglund 1921. (ATA)

För inmonteringen av värmeledning i Askims kyrka 1937 anlätades arkitekt G Bergh. I samband med detta utfördes vissa målningsarbeten. För kalkmålningen användes Hälsingborgskalk. Invändiga snickerier som bänkgavlar oljemålades.⁶¹

En större renovering av kyrkan genomfördes 1941 och arkitekt Axel Forssén anlätades för uppdraget. En sakristia uppfördes vid kyrkans östra sida. Interiöra åtgärder var bl a att hela taket klädes med masonit för att möjliggöra en bättre målning av detsamma, vilket bl a medförde borttagning av smålister i hålkälen. Kyrkorummet med vapenhus målades i ljusa varma färger. Altartavlan befriades från övermålning och den ursprungliga målningen framtogs med hjälp av konservator. Altaret flyttades bakåt och fönstret bakom altaret igensattes. I samband med orgelns ombyggnad utökades läktaren framåt och den främsta bänken på den östra delen slopades.⁶²

Axel Forssén anlätades också i samband med omtäckning av kyrkans yttertak år 1945. Långhuset var tidigare täckt med engelsk tunn brun och grå skiffer. Taket omlades med Grythyttedens svarta skiffer. Vid anslutningen mellan långhusets tak och tornmurar lades tjock kopparplåt. I samband med takarbetena skulle taklisten av rött murtegel rengöras och kalkas med vit färg i likhet med väggarna.⁶³

Sakristian tillbyggdes med utrymme för konfirmander samt toalett 1966 enligt ritningar av arkitekt Gunnar Having.⁶⁴ Den kom att utökas ytterligare år 1970. Konstnären Joel Mila anlätades för utsmyckning av läktarbröstningen i Askims kyrka 1974. Förslaget utgick från berättelsen om det stora gästabudet i Lukas kapitel. Förslaget avstyrktes av riksantikvarieämbetet, liksom domkapitlet som var mycket tveksamt till förslaget och ansåg att färgsättningen inte harmonierade med kyrkorummet i övrigt.⁶⁵

Ett nytt orgelverk installerades 1973, men orgelfasaden från 1879 bevarades.⁶⁶

Kyrkklockorna är från Askims gamla kyrka. Den stora klockan är gjuten i Göteborg 1757 och den mindre klockan gjöts 1718.

1976 hade Askims befolkning förbubblats till 19 000 invånare. Ett förslag till ny kyrka i med placering i anslutning till norra kyrkogården i Askim upprättades av arkitekt Bent J Jörgensen och godkändes av Riksantikvarieämbetet 1973. Kyrkan invigdes av biskop Bertil Gärtner på Mikaelsdagen, den 3/10 1976.⁶⁷

Askims norra kyrkogård

Askims norra kyrkogård är beläget strax invid ett område med ett forntida gravfält. Kyrkogården har sannolikt varit ett centrum för bygden under järnåldern och medeltid. Gravfältet avbildades första gången av Johannes Bures 1606 och har sedan dess

⁶¹ ATA, handlingar

⁶² ATA, Förslag till restaurering av Askims kyrka 1941

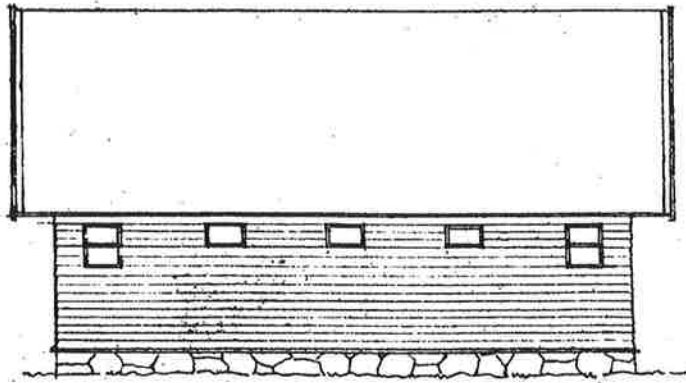
⁶³ ATA, handlingar

⁶⁴ ATA mapp A.90

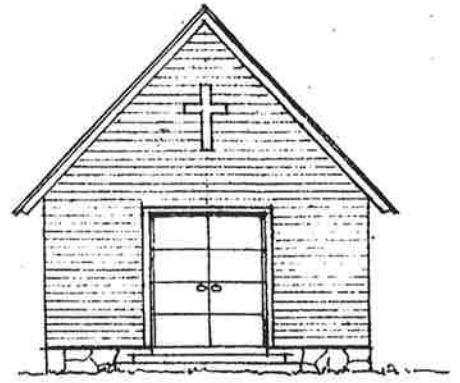
⁶⁵ ATA, mapp A.90

⁶⁶ ATA, handlingar

⁶⁷ ATA, handlingar och GP Väst 30/9-1976

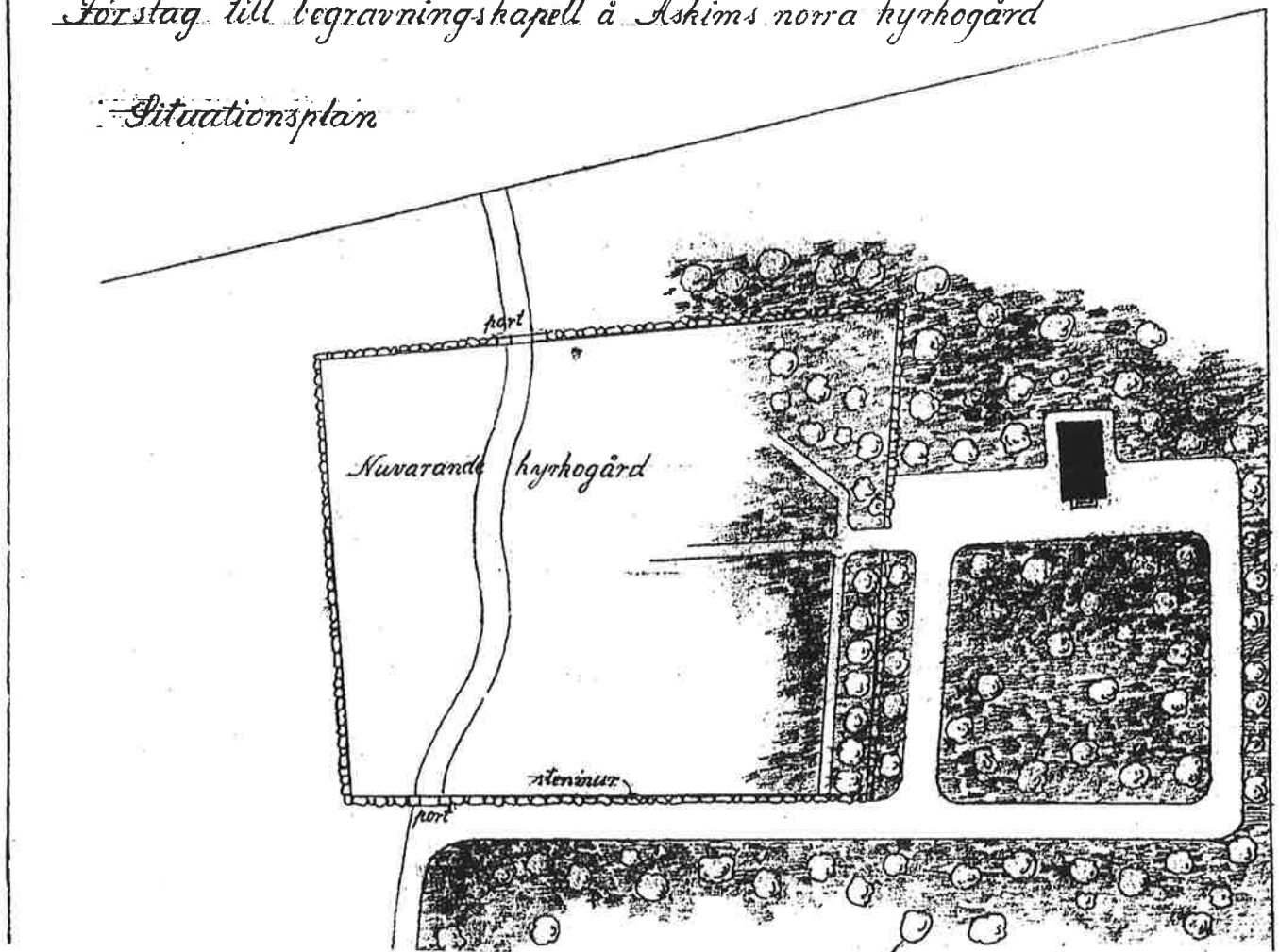
Fasad åt norr och söder

Fasad åt öster

Förslag till begravningskapell å Askims norra kyrkogård

Situationsplan

Förslag till begravningskapell på Askims norra kyrkogård. Situationsplan och fasadritning. (Askims församlings arkiv)

omnämnts i litteraturen ett flertal gånger. Platsen har ett dominerande läge med utsikt över den stora Åbydalen i öst-västlig sträckning.

Askims norra (gamla) kyrkogård brukar benämnas Kyrkolyckan och är platsen för Askims gamla kyrka. De närliggande fornlämningarna finns dels inom ett större sammanhängande område som sträcker sig mot nord och nordväst. Inom detta område ligger nio synliga högar samt minst fem skeppsättningar. I området har därtill gjorts arkeologiska fynd i form av keramik, slagen flinta och brända ben som sannolikt kommer från gravar och boplatser.

Enligt en inventarieförteckning från år 1830 uppges att det på kyrkogården ligger en stor gammal gravsten försedd med järnringar i vardera hörnen. Inskriptionen är otydbar.⁶⁸ Detta syftar sannolikt på den s k kapargraven i kvarter 6.

I ett protokoll från en kyrkostämma 1885 diskuterades bl a ordnandet av den gamla kyrkogården. Man beslöt bl a att *"alla gamla upprättstående stenar skola borttagas och å tjenlig plats förvaras"*.⁶⁹ I samband med en kyrkostämma 1884 beslöts att den gamla kyrkogården skulle rensas från befintlig sten och murbruk. Arbetet organiserades genom dagsverken.⁷⁰ På en sockenstämma 1912 lämnades förslag till ordnande av Askims norra och södra kyrkogård. Föreslagna åtgärder för den norra kyrkogården omfattade påpekande om behov av omläggning av den delvis raserade västra muren. Vidare påpekade man behovet av att eventuellt anlägga några mindre gångar i nord-sydlig sträckning och därmed underlätta för kyrkogårdsbesökare.. Man poängterade särskilt att: *"Vid anordandet af denna kyrkogård bör icke sådana ändringar göras hvarigenom dess nuvarande äldre utseende förryckes."*⁷¹ Man uppmanade till upphörande av kyrkogårdens tidigare indelning efter hemman eller i s k ättehögar. En kommitté skulle tillsättas med uppgift att utlägga särskilda gravfält för gravar *"som skola upplåtas för all framtid, och särskilda fält för s k frigravar"*.⁷²

Arkitekt Allan Berglund anlätades 1921 för att upprätta ritningsförslag till ordnande av församlingens gamla kyrkogård.⁷³ I samband med denna gjordes samtidigt en uppmättningsritning av kyrkogården. Enligt uppmätningen var gravvårdarna vid denna tid glest placerade och koncentrerade till kyrkogårdens östra del i anslutning till den plats där kyrkan ursprungligen låg. En tät trädkrans fanns utmed omgärningsmuren och inom det som idag är fält 4 fanns några enstaka träd. Kyrkogårdens nordvästra hörn täcktes av tätt växande barrträd. En likbod fanns i kyrkogårdens nordvästra hörn. Redan på äldre kartor, som storskifteskartan från 1799, finns en byggnad markerad på denna plats. Uppmättningsritningen från 1921 visar att det vid denna tid endast fanns 24 gravvårdar på kyrkogården, oregelbundet placerade inom 15 gräsklädda "fält". Berglund föreslog åtgärder för bl a ordnandet av kyrkogården. Han föreslog bl a i plantering av lövträd inom fälten. Gångar inom fält 6 och 7 planerades att täckas med stenhällar. I

⁶⁸ ATA, handlingar

⁶⁹ Landsarkivet K1:1

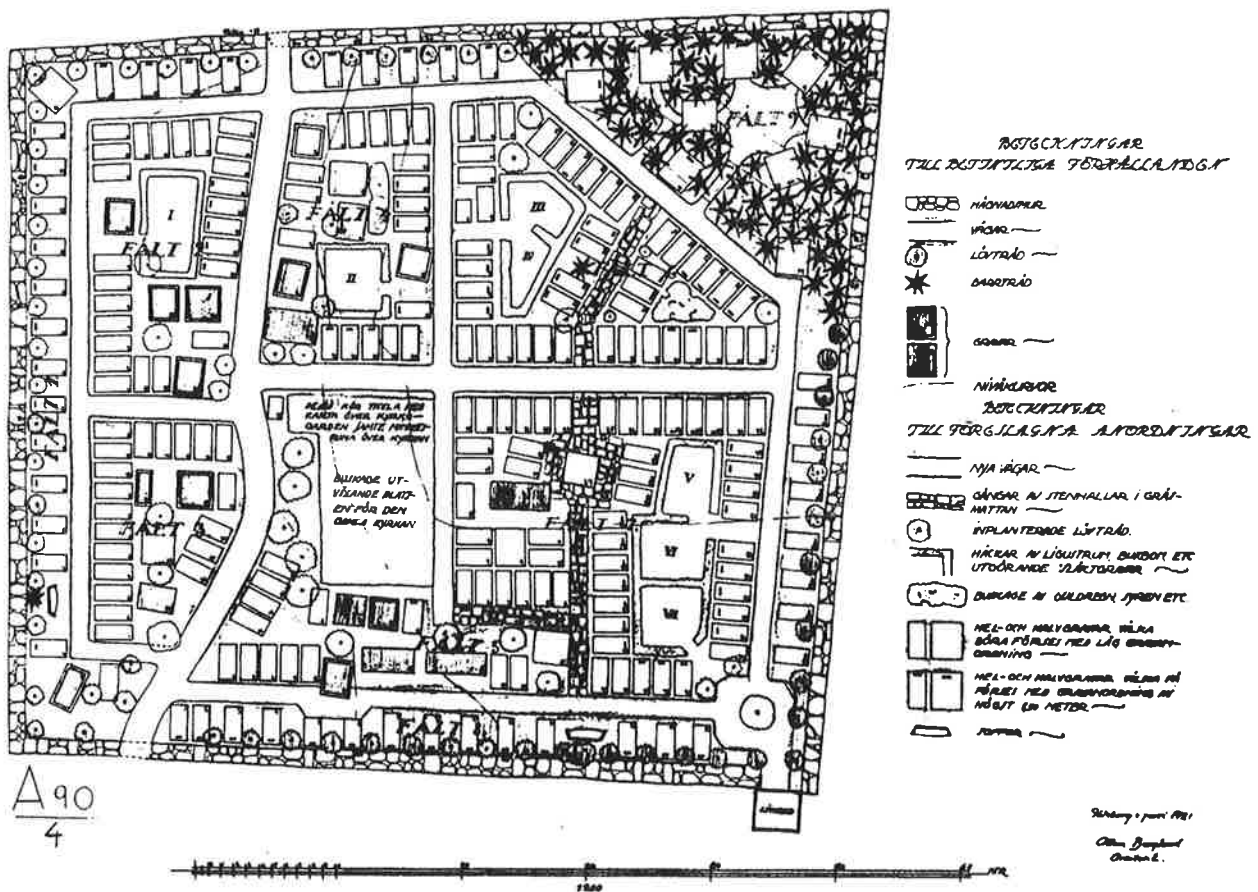
⁷⁰ Landsarkivet K1:1

⁷¹ Askims församling mapp 19

⁷² Askims församlings arkiv OI

⁷³ ATA handlingar

FÖRSLAG TILL INDELNING AV ASKIMS GAMLA KYRKOGÅRD

Förslag till indelning av Askims gamla kyrkogård, upprättad av Allan Berglund 1921. (ATA)

övrigt bibehölls huvudsakligen befintliga gångar. Övrig vegetation skulle utgöras av buskage i form av guldregn och syren.⁷⁴

Askims kyrkofullmäktige beslöt 1934 om att förlägga en kapellbyggnad på norra kyrkogården. Ett anslag om 6 000 kronor beviljades till byggande av kapellet. Byggnadsarbetet planerades att utföras som nödhjälpsarbete. I samband med dessa planer tillsattes en kommitté för utvidgning och ordnande av norra kyrkogården. Inom kommittén fanns starka röster som framhöll vikten av att bevara kyrkogårdens ursprungliga ålderdomliga prägel. Kommittén fick medhåll från Kungliga byggnadsstyrelsen som ansåg att: *"Ur kulturhistorisk synpunkt vore det vidare ett önskemål att den gamla kyrkogården ägnas pietetsfull vård såsom ett historiskt minnesmärke, även om den alltjämt brukas. Vid en utvidgning bör därför tillses, att den gamla anläggningens slutenhet så mycket som möjligt bevaras och att de nytillkomna delarna på ett försiktigt sätt ansluts till denna. Ett blivande gravkapell bör under alla omständigheter icke placeras på det gamla området."*⁷⁵ Arkitekt Axel Forssén utarbetade ett förslag för kyrkogårdens utvidgande. Den gamla kyrkogården planerades att ordnas med några huvudgångar för ett rationellt utnyttjande av begravningsplatsen. Härigenom räknade man att erhålla ytterligare ca 200 gravplatser. Den i norr utvidgade delen planerades som en slättkyrkogård i anslutning till bårhuset, respektive en skogskyrkogård i de västra delarna. De olika områdena skulle avdelas medelst en låg terassmur.⁷⁶

Kungliga Byggnadsstyrelsen godkände ett förslag till partiell utvidgning av Askims norra kyrkogård den 20 augusti 1961. Ett tidigare förslag till utvidgning hade upprättats 1958. Planerna kring utvidgningen av kyrkogården föregicks av flera diskussioner och ändringar i ritningarna. Ett tidigare förslag omfattade även delvis fornlämningsområdet i närheten av den gamla kyrkogården. Den nordostliga slutningen skulle utformas i terasser för att därigenom erhålla så många gravplatser som möjligt. Enligt förslaget planerade man att anlägga en tre meter bred körväg genom gravfältet. Ett kistgravområde planerades omedelbart i närheten av de synliga fornlämningarna. De tänkta åtgärderna skulle få till följd att delar av fornlämningsområdet raserades, vilket Riksantikvarieämbetet motsatte sig. RAÄ var villiga att godkänna förslaget under förutsättning att gravfältsområdet i känsliga delar (i förslaget betecknat som område E) *"icke utnyttjas och används utan användes och vårdas som park."*⁷⁷

Ett förslag till utvidgning av kyrkogården upprättades av trädgårdsarkitekt Vera Norin 1962. Fältet beräknades inrymma 300 gravplatser.⁷⁸ I samband med kyrkogårdsutvidgningen ville man bortföra tre stenar i nordöstra hörnet av kyrkogården, vilka skulle komma att beröras av vägomläggningsarbeten. Riksantikvarieämbetet lämnade tillstånd till åtgärden på villkor att Göteborgs museum genomförde en förundersökning. Denna del ingick ursprungligen i det utvidgningsförslag som upprättades. Man beslöt dock att området skulle skötas som parkområde i samråd med Riksantikva-

⁷⁴ ATA, ritning 1921

⁷⁵ ATA, handlingar 27/4 1934

⁷⁶ Askims församlings arkiv, mapp 19, Askims norra kyrkogård

⁷⁷ Askims församlings arkiv, pärm "Norra kyrkogårdens utvidgning"

⁷⁸ ATA, handlingar

rieämbetet och att den utvidgade delen skulle utarbetas så att det kom att ligga på betydande avstånd från fornlämningsområdet.

Ekonomibyggnad

Ekonomibyggnaden uppfördes enligt ritningar av arkitekt Karl Winell. Länsstyrelsen förespråkade att manskaps- och förrådsbyggnadens exteriör skulle vara målad med Falu rödfärg och taket täckt med lertegel.

Den f d klockstapeln och kyrkklockorna

Enligt Antikvitetsförteckningen från år 1830 beskrevs klockstapeln ha rödmålad brädbeklädnad och blytäckat tak med en vimpel med årtalet 1699.⁷⁹ I Askims kyrkas klocktorn hänger de klockor som ursprungligen fanns i klockstapeln. Den större klockan har inskriptionen: *Gud signe detta werk. At ock ett kläckeljud/ Må liuft uppbåda folck at troligt ära Gud. Tå ADOLPH FRIEDRICH swea CUNG på siunde året förde/Sin Rikes Spira med all nåd. Man tå min klang först hörde/At kalla folket til Guds Hus, sin bön och suck upsända/Dhet Himlen Täcktes Nåd ock Frid til Kong och Landet wända./ Igenom Askiembe socknens hederwärda Invånare och Kyrckians före Ståndare berömliga nit och åhåga HERR DOCT: IÖRAN WALLIN war BISKOP i Giöteborgs stift blef under Domprosten Herr DOCT MATHIAS OTTO UBECKELS samt Crono Befallningsmannen HAND. FERLINGS tillsyn thenna KLÅCKA guten i Giötheborg af IOAN DAG-LIEB ÅHR 1757./ När tu får höra ljudet mitt/Kom til ASKIEMS kyrkia:/GUDS ord thet röre hiertat titt/At själen må få styrka:/Wendt af tin synd och bettra tid/Herrans ord tig tukta:/War trogen, from, lef Gudeli/Tin Herra Gud rätt frukta.*

Vidare finns på klockan en Gudssymbol med ett trefaldigt HELIG. På lillklockan finns följande inskription: *Soli Deo gloria, Anno 1718 (därunder finns en krona)/ Carolus XII Rex Sveciae (därunder finns konungens bild)/ Jacom Werner pastor loci/ Anders Wingerg tenivter/ Guten i Göteborg af Peter Böök/ Erick Grönbohm Befalningszman/ Hörer du mit rop och ljud/Lyft tit hierta up til Gud/Gack til Kiörkan fal ter ned/Hör Guds ord läs suck och bed.*⁸⁰

Vegetationshistoria

Den medeltida kyrkogården hade troligtvis ingen planterad växtlighet. Trädplanteringen på Askims norra kyrkogård anlades sannolikt i slutet av 1880-talet. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen parkkaraktär men skulle också rena marken och luften.⁸¹ Ett planeringsideal vid denna tid var kravet på symmetri och rätlinjighet, vilket bl a uppnåddes med trädkransen runt kyrkogården.

⁷⁹ ATA, handlingar

⁸⁰ Askims kyrka 100 år s. 9-10

⁸¹ Mer om detta i kapitlet "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige".

Uppmätningsritningen från år 1921 visar en tät trädkrans innanför omgärdningsmuren. Tre lövträd finns markerade inom det som idag är fält 4. Samma träd finns fortfarande kvar. Flera lövträd finns också markerade på kyrkogårdens sydöstra hörn. Kyrkogårdens nordvästra hörn täckts vid denna tid av tätväxande barrträd.⁸²

Yrkesgrupper och välkända personer

Gravstenarnas inskriptioner ger en bild av vilka personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen. Den agrara näringens betydelse i Askim avspeglas tydligt bland gravstarnas titlar på den gamla kyrkogården. Lantbrukare och hemmansägare är de dominerande titlarna. Övriga titlar som finns representerade är till exempel byggmästare, direktör och handlanden.

Från och med 1950-talet anges sällan den gravsattes yrkestitel på gravstenen. På den utvidgade delen, fält F, finns endast två titlar namngivna vilka är hemmansägare och maskinist. Några av de personer som haft betydelse för bygden på den gamla kyrkogården är följande:

Otto Bergendahl. Han var konstnär och gjorde bl a en träskulptur som donerades till kyrkan. Den kom dock aldrig att pryda kyrkan.⁸³ Hans och hustruns grav är utmärkande i kyrkogårdens nordvästra hörn på fält 9 nummer 923.

Carl Gunér (1837-1920) innehade förenad tjänst som klockare, organist och folkskollärare i Askim från 1864. Under 40 års tid var han en lokalt mycket aktiv man och verkade som kommunalman, hembygdsvårdare och landstingsman.⁸⁴ Han kom ursprungligen från Näshults församling i Småland. Han ligger begravd i kv 6 nr 632.

Askims södra kyrkogård

Med anledning av beslut om uppförande av en ny kyrka i Askim beslöt man samtidigt att anlägga en ny kyrkogård invid kyrkan.

I samband med en kyrkostämma år 1883 beslöt församlingen att nya kyrkogården skulle indelas i 32 lika stora delar *"Hvaraf en del tillfaller hvarje af församlingens 31 7/5 hemman."*⁸⁵ I samband med anläggandet av den nya kyrkogården ålades varje hemman inom socknen att köra 40 lass med fyllnadsjord till densamma.⁸⁶

På en kyrkostämma i april 1912 framkom synpunkter på att förhållandena på den södra kyrkogården betraktades som otillfredsställande. *"Att tilldela hvarje hemman lika stor del å arealen, oafsedt om å hemmanet fanns, ett eller tjogtals hushåll, måste ju i*

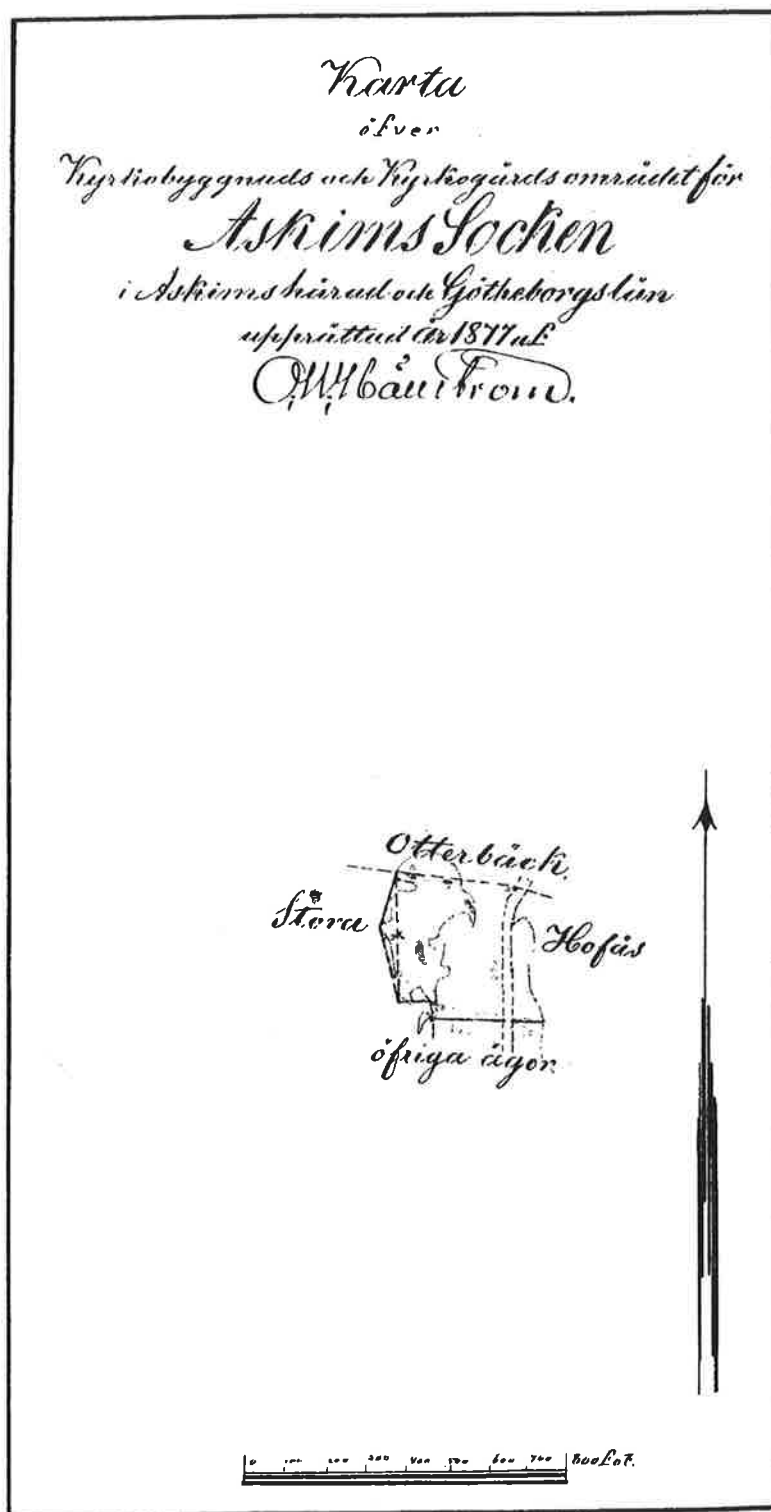
⁸² ATA, ritning A 90/3

⁸³ Informant 3

⁸⁴ Jonsson, O s. 25

⁸⁵ Landsarkivet K1:1

⁸⁶ Landsarkivet K1:2

Karta öfver platsen för kyrkan och kyrkogården i Askim upprättad av lantmätare Hällström 1877.
(Stadsarkivet)

längden menligt inverka på förhållandet i fråga.” Man föreslog att den gamla indelningen i ätthögar helt skulle upphöra. Vidare önskade man att: ”en stor mängd gamla hopfallna och i ringaste mån hyddade grafkullar må jämnas med jordytan...” Kyrkogårdens ursprungliga struktur ersattes av gångar och gravvårdarna skulle fortsättningsvis ordnas i linjer.⁸⁷

På en kyrkostämma samma år lämnades ett förslag till ordnande av södra kyrkogården. I förslaget rekommenderades att den dåvarande stödjemuren mot kyrkplanen skulle borttagas och flyttas ca 30 meter åt söder. Muren skulle därefter påbyggas i jämnhöjd med kyrkplanen och platsen mellan kyrkan och muren skulle fyllas. På detta sätt planerade man plats för ca 100 gravar.⁸⁸ Entreprenören Carl Pålman åtog sig att uppföra muren enligt ritning uppgjord av kapten Tor Sillén. Kyrkogården utvidgades 1934 enligt ett förslag som upprättats av arkitekt Andrew Persson. På bergsslutningen mot väster anlades då en urngård i terasser. De södra och västra gränserna planerades inramas med en torvtäckt gråstensmur i likhet med kyrkogårdens äldre omgärningsmur. Gallring av befintlig vegetation samt inplantering av nya träd skulle ge området karaktär av en lund. En trappa med krysshamrade gråstenssteg skulle förbinda kyrkogårdens lägst belägna del med det plan där kyrkan är belägen.⁸⁹ Förslaget godkändes av Kungliga Byggnadsstyrelsen den 1 december 1934. Den utvidgade delen beräknades inrymma 500 platser för urngravar vilket beräknades täcka behovet för 10 -20 år framöver.⁹⁰ I terrasseringen skiljer sig de stensatta terrassnivåerna från varandra på så sätt att varannan terrass har glesare lagda stenar. Möjligen kan detta innebära att terrassen har förtätats i senare tid.

1931 fick Axel Forssén i uppdrag att upprätta ritning och arbetsbeskrivning till beslutad omläggning och iordningsställande av den östra kyrkogårdsmuren mot Särövägen. Muren betraktades nu som förfallen och delvis skadad till följd av vägarbeten. Arbetslösa stenarbetare fick i uppdrag att genomföra arbetet. Stenmuren uppfördes i samma dimensioner som den förutvarande.⁹¹

Begravningskapellet

Ett begravningskapell planerades att uppföras på Askims norra kyrkogård. Kyrkorådet fick ta ställning till tre förslag till begravningskapell som hade inlämnats av Gustav Ljungman, Axel Forssén respektive Gustav Bergh. Den lämpligaste placeringen av kapellet bedömdes vara på den gamla kyrkans grund. Av kommitténs ledamöter fanns synpunkter på att det ur estetisk synpunkt inte var lämpligt att lägga ett begravningskapell på platsen för den gamla kyrkan eller på någon annan plats inom norra kyrkogården, omgärdad av en kraftig stenmur och vackra stigportar. Kyrkofullmäktige hade dock redan beslutat att uppförandet av begravningskapellet skulle påbörjas.⁹²

⁸⁷ Askims församlings arkiv OI

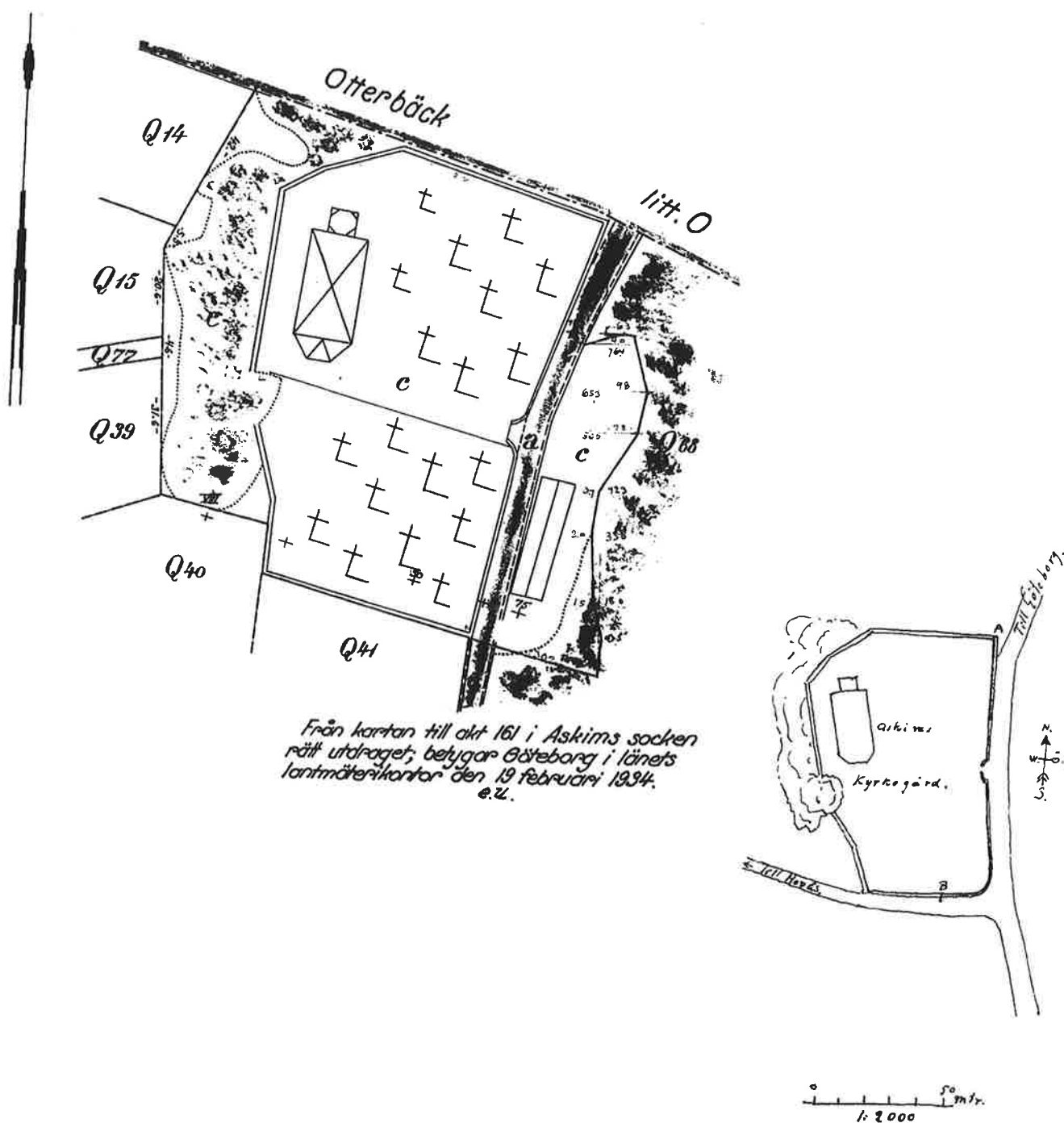
⁸⁸ Askims församling mapp 19

⁸⁹ ATA handlingar 29/11 1933

⁹⁰ ATA, A90

⁹¹ ATA, handlingar

⁹² ATA, handlingar

Den gamla delen av kyrkogården enligt en karta från 1906 (Askims församlings arkiv). Den nedre illustrationen visar en situationsplan över kyrkogården upprättad av Axel Forssén i samband med planerad omläggning av kyrkogårdsmuren som markerats på kartan. (ATA)

En grupp hemmansägare från Askims församling uttryckte sin oro över förslaget med begravningskapellet. I ett brev till Kungliga byggnadsstyrelsen vädjade de till att Kungl Byggnadsstyrelsen inte skulle lämna bifall till uppförandet av detsamma. I brevet sägs bl a att: *"Måtte denna gamla kyrkogård med sitt undersköna, fridfulla läge, sina kraftiga yttermurar och enastående vackra portaler som i sin ursprunglighet är ett minne om sen länge slumrande generationers strävsamma arbete allt framgent få vara i ostörd ro för byggnadsverksamhet."*⁹³

Kungliga byggnadsstyrelsen godkände 1951 Axel Forsséns förslag till bårhus, vilket kom att uppföras Askims södra kyrkogård.

Vegetationshistoria

Om vegetationen på den gamla kyrkogården runt kyrkan finns ytterst få uppgifter. Med utgångspunkt från andra kyrkogårdar från samma tid kan den slutsatsen dras att kyrkogården har varit gräsbevuxen. I äldre sockenstämmoprotokoll framkommer ofta uppgifter om att gräset på kyrkogården har slagits och tagits till vara.

I samband med en kyrkostämma den 23 september 1912 beslöts att befintliga träd längs den då varande stödjemuren för kyrkoplan skulle borttagas i samband med en flyttning av densamma.⁹⁴

Innan utbyggnaden av det terrasserade urngravområdet bestod växtligheten på platsen huvudsakligen av asp, björk, ek och fur. Genom gallring och inplantering av nya träd ville arkitekten Andrew Persson ge området karaktär av lund.⁹⁵

Yrkesgrupper och välkända personer

Gravstenarnas inskriptioner ger en bild av vilka personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen. På kyrkogårdens äldre fält tydliggörs den tidigare agrara näringens betydelse i trakten. Hemmansägare är den dominerande yrkestiteln bland gravstenarna.

Längre fram i tid, från 1950-talet och framåt, anges den gravsattes yrkestitel alltmer sällan. Yrken som byggmästare, handlande, hemmansägare och vattenrättsdomare finns representerade bland de gravsatta.

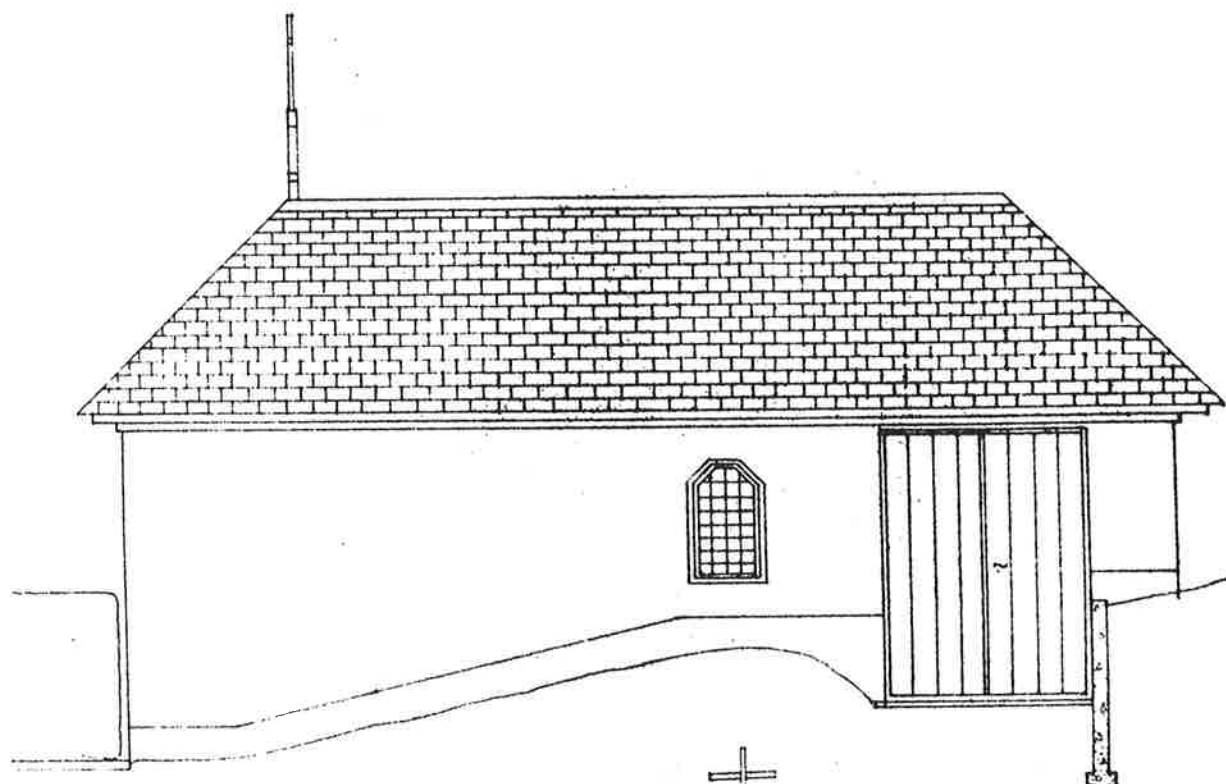
Olle Goes (1873 -1937) var utbildad slöjdlärare och konstnär. Han utförde bl a invändiga utsmyckningar i f d Renströmska badet, numera Hagabadet. Han var också en av initiativtagarna till hembygdsföreningen i Askim.⁹⁶ Han ligger begravd i familjegrav på fält 1, grav nr 41.

⁹³ ATA, handlingar

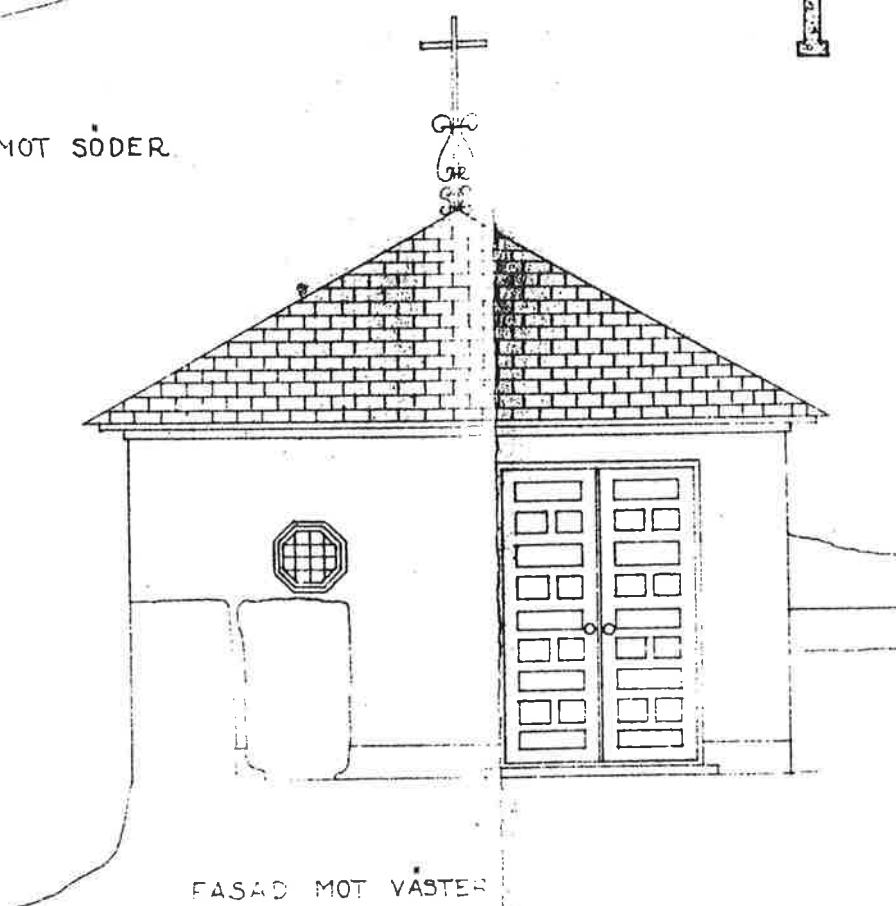
⁹⁴ Askims församlings arkiv mapp 19

⁹⁵ ATA, handlingar

⁹⁶ Informant 1 och Sven Sandberg

FASAD MOT SÖDER.

FASAD MOT VÄSTER

Bisättningsrum på Askims södra kyrkogård upprättad av Axel Forssén 1950. Fasad mot söder respektive entré mot väster. (Askims församlings arkiv: 0 I)

Oscar Börjesson (1899-1958) ledde arbetet med uppförandet av kyrkogårdsmuren på 1930-talet.⁹⁷ Han är begravd på fält 1 nr 149.

Anders Tobiasson (21/3 1831-21/1 1918) var hemmansägare och donator. Askims kommun reste vården. Hemmanet han ägde utgjorde tidigare en stor del av Stora Amundön, som idag ägs av Göteborgs kommun. I ett köpebrev daterat den 15 december 1896 upplåter och försäljer Tobiasson fastigheten: *"vilken summa på så sätt betalas att församlingen å sin egendom Lindås åt mig upplåter enskildt rum samt förser mig med alt hvad jag af kläder och föda behöfver jämte god skötsel om sjukdom skule inträffa"* En donationsfond från vilken *"behövande i Askim för lindrande av sjukdom och nöd"* kan få utdelning har upprättats i hans namn.⁹⁸ Han ligger begravd på fält 2 nr 83.

Georg Johansson (1892-1974) var folkskollärare på Litsegårdens skola i Billdal och aktiv i hembygdsföreningen.⁹⁹ Han är begravd på fält 2 nr 95.

Bror Sandberg var aktiv i kommunala frågor och satt i flera nämnder. Begravd på fält 2 nr 11.

Carl Johan Sandberg (23/1-12/4 1900) skänkte mark för Sandås första skola och startade en av de första skolorna i området¹⁰⁰. Han är begravd på fält 2 nr 28.

Sven Wallin (1874-1962) startade folkbiblioteket i Askim¹⁰¹. Han är begravd på fält 3 nr 23.

⁹⁷ Informant Sven Sandberg och Gunhild Karlsson

⁹⁸ Askims hembygdsförenings årsskrift 1995, s. 8

⁹⁹ Informant Sven S och Gunhild K

¹⁰⁰ Informant Sven Sandberg

¹⁰¹ Informant Sven Sandberg och Gunhild Karlsson

Den östra stigporten på Askims norra kyrkogård. (GSM 29-99,2)

Vy över kyrkogården från norr. (GSM 13-99,24)

Beskrivning - Askims kyrkogårdar

Askims norra kyrkogård

Omgärdning och entréer

Askims norra kyrkogård består av en äldre muromgärdad del och en senare utvidgad del norr därom. Den gamla kyrkogården omgärdas av en hög och bred kallmurad skalmur. Vitputsade stigportar med branta tegeltäckta takfall utgör ingångar till kyrkogården i väst och öst. I omgärdningens norra sträckning finns en öppning som förbinder den senare utvidgade kyrkogårdsdelen i norr med den gamla kyrkogården. De brunmålade grindarna i samtliga öppningar är av enkel spjälkaraktär. Beträffande omgärdningsmuren finns en anmärkningsvärd detalj i anslutning till den östra stigporten i form av utskjutande stenar i muren som bildar steg. Stegens ursprungliga betydelse är okänd, liksom stenmurens ålder.

Den utvidgade delen avgränsas mot fornlämningsområdet i nordväst med en låg kallmurad stenmur. Mot den del som gränsar till skola och skolgård finns en stenmur och planterade almar som sträcker sig utmed muren. I övrigt avgränsas delområdet med träd- och buskplanteringar. En asfalterad väg till kyrkan avdelar den utvidgade delen.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Den äldsta kyrkogårdsdelen har en nästan kvadratisk planform och är indelat i nio gräsplanterade kvarter som omges av grusade smala gångar. Den kraftiga omgärdningsmuren avskiljer tydligt den gamla delen från den senare anlagda. Kvarter 1 och 8 sträcker sig utmed den södra respektive östra omgärdningsmuren och inrymmer endast en rad med kistgravar. Gravomgärdningar i form av stenramar dominerar inom kvarteren. Gravanordningarna i kvarter 1 är nästan genomgående tillverkade i granit i olika utföranden från tiden 1940-1990-talen. Kvarterets östligaste del utmärks av en hög gravvård från tiden kring 1910 med en hög stenram.

Kvarter 2 har en avlång väst-östlig sträckning med gravar som vänder sig mot öster. Den äldsta graven är från 1918. Kvarteret karakteriseras av låga och breda gravvårdar med stenramar och inrymmer endast 17 gravar. I kvarteret finns två urngravar och ett par gravvårdar från 1920-talet. I övrigt är gravvårdarna från 1950-1990-talen.

Kvarter 4 har en relativt homogen karaktär. Den äldsta gravvården inom kvarteret är från 1905 och är utformad som en hög obelisk. En gravvård är ett vackert utformat svartmålat smideskors. Kvarteret har i övrigt få äldre inslag och domineras av gravvårdar från efterkrigstid.

Platsen för den gamla kyrkans placering är i nuvarande kvarter 5 och markeras med en minnessten, rest 1965. Den har följande inskription i versaler: *På kyrkåsen i Askim/har sedan medeltid/det kristna bud-/skapet förkunnats ge-/nom århundraden/hade Askims kyrka/här sin plats/ Den 18 nov 1870/under pågående/gudstjänst utbröt/eld och*

På platsen för den gamla kyrkan finns tre hällar samt en minnessten. Den gamla kyrkoplatsen har lämnats fri från gravsättning. (GSM 29-99,4)

Den utvidgade delen med Mikaelskyrkan i bakgrunden. (GSM 29-99,5)

kyrkan/blev helt ödelagd. Vid den nya kyrko-/gårdens tillkomst/restes denna minnessten/år 1965. På platsen för den gamla kyrkan ligger tre äldre hällar nedsjunkna i marken, vilka sannolikt är gravhällar som legat i kyrkan. Eventuell inskription är otydbar. Gravvårdar har anordnats endast i kvarterets östra del. Den äldsta gravvården är från 1909 medan de flesta är från tiden 1950-1990.

Kvarter 6 och 7 har likartad karaktär med gravvårdar från 1920-1990-talen. Den s k "kapargraven" (beskrivs mer utförligt under rubriken gravvårdstyper) finns i kvarter 6. Kvarter 7 har en kvadratisk planform. Samtliga gravvårdar är från 1940-1990-talen. Utmed kvarterets norra långsida finns gravar från 1980- och 90-talen. Kvarter 8 sträcker sig utmed den östra och nordöstra mursträckningen. Kvarteret har gravvårdar med homogen utformning från efterkrigstid. Utmärkande för kvarteret är fyra bevarade gravstenar från 1600-talet som står uppställd innanför murstäckningens nordöstra hörn, vilket tidigare var platsen för kyrkogårdens bårhus.

Den utvidgade kyrkogårdsdelen norr om den gamla benämns som kvarter F. Det är indelat i fyra delområden med kist- respektive urngravar. Utmed en välvd kallmurad omgärdningsmur som inramar gravområdets norra och östra del sträcker sig en rad med kistgravar. Ett område med urngravar ligger innanför gravraden i områdets södra del. Det utvidgade gravområdet avskiljs från den gamla kyrkogården med en grusad gång. Kistgravar finns anordnade på två gräsplanterade ytor utanför den norra muren, varav ett område har kvadratisk planform och området väster om detta har en välvd nordvästlig sträckning som följer mittgångens sträckning. Utmed den mur som avgränsar kyrkogårdsdelen mot skolområdet finns en rad med kistgravar.

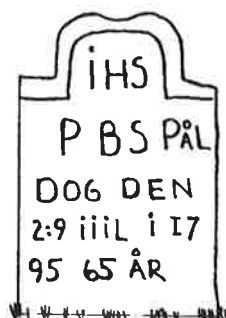
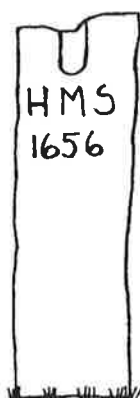
Vegetation

Innanför muromgärdningen finns en trädkrans med almar placerade på relativt jämnt avstånd från varandra. Två lönnar finns planterade i anslutning till minnesplatsen för den gamla kyrkan. I övrigt är planteringar inom kvarteren sparsam. Samtliga kvarter är gräsplanterade. Sträckningen utmed den norra muren har delvis planterats med syrenhäckar. I kvarter 9 finns enstaka planteringar i det nordöstra hörnet med bl a en björk och en rönn samt någon enstaka buske.

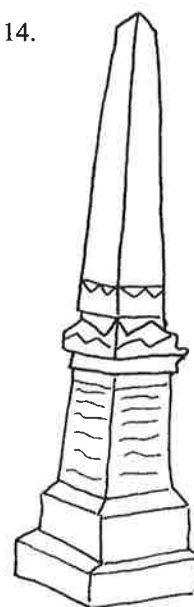
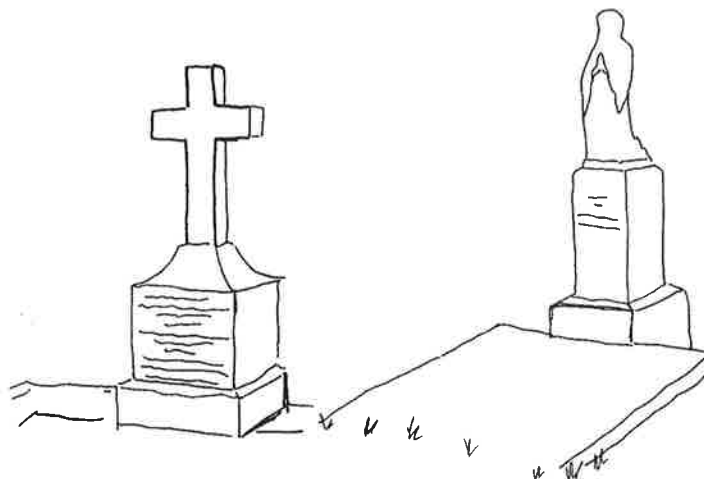
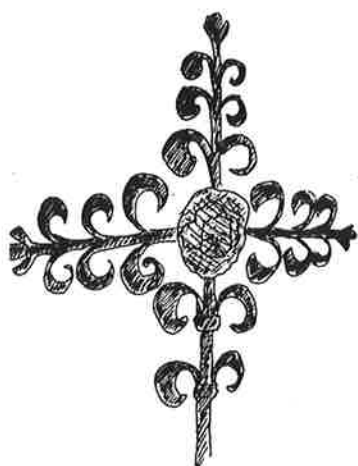
Vegetationen på den utvidgade kyrkogårdsdelen är lummigare och vegetationen har funktion även som rumsskapande och avdelande element mellan gravplatserna och gravraderna. Strax utanför den norra muren har björkar planterats i grupper om två eller tre på gravytorna. Gravraderna avdelas från varandra med ryggplanterade buskar. Omedelbart utanför muromgärdningen har bokar planterats vars kronor hänger in över gravområdet. Bokarna avgränsar begravningsplatsen från fornlämningsområdet. För övrigt är fornlämningsområdet gallrat från sly. Utanför omgärdningsmuren i kv F har bokar planterats vars trädkronor bildar en relativt tät inramning av den senare anlagda kyrkogårdsdelen.

Gravvårdstyper

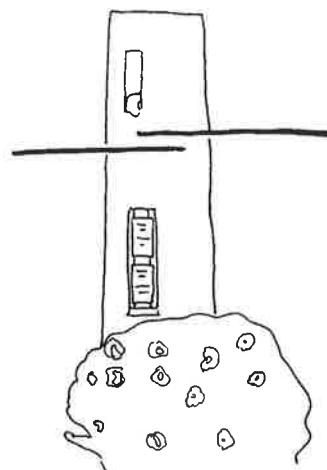
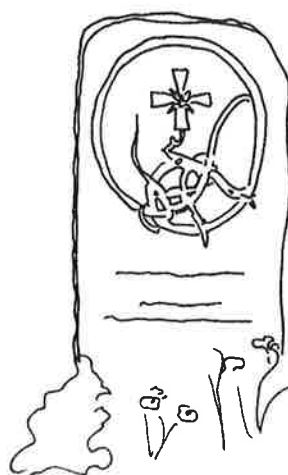
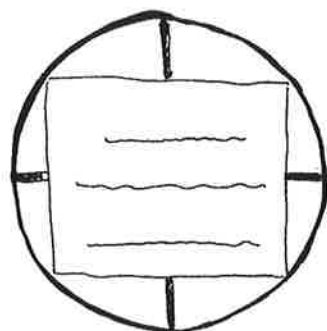
Följande avsnitt kommer att behandla de unika samt de vanligast förekommande gravvårdarna från varje tidsperiod som finns representerade på Askims norra kyrkogård.

De äldsta gravvårdarna på Askims norra kyrkogård. De resta gravstenarna betraktas numera som museigravar och benämns som övriga gravar. Hällen till höger, den s k "kapargraven", finns i kv 6 nr 14. (Skisserna är utförda av genealogisk ungdom)

Gravvårdar från tiden runt sekelskiftet. De finns i kv 4 nr 421, kv 1 nr 101, kv 9 nr 923 och i kv 4 nr 423.

Nutida gravstenar med varierande formspråk. De finns i kv 9 nr 322, i kv 7 nr 766 samt på den utvidgade delen, kv F nr 215.

En utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte tas upp här, samt allmän gravvårdshistoria finns i kapitlet "Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige".

En effektiv upplåtning av gravplatser har resulterat i få äldre bevarade gravvårdar. Kyrkogårdens äldsta gravstenar, med undantag av en, står uppställda som museivårdar utmed den östra muren. De fyra gravstenarna är från 1600- och 1700-talen. Den äldsta läsliga inskriptionen anger årtalet 1656.

Från år 1754 och fram till 1900 finns inga gravvårdar bevarade och antalet gravvårdar äldre än 1920 är mycket få.

Gravstenarna från 1600- och 1700-talen är smala och tunna. Ett par gravstenar har inskriptionen I H S, vilket på latin är en förkortning av "Iesus Hominum Salvator" (= Jesus Människornas Frälsare) eller "In Hoc Signo" (=i detta tecken skall du segra). Efterföljande inskriptioner anger årtal och namninitialer, namnförkortningar eller gårdsnamn. Övrig dekor utgörs av en tunn skåra som omger inskriptionen. Kyrkogårdens äldsta gravsten som finns på sin ursprungliga plats är den s k "kapargraven", en häll från år 1753. Den är numera sprucken och framsidan delvis svårt vittrad, vilket till stora delar gör inskriptionen nästan oläslig. Gravstenen har omfattande dekor som tex timglas, dödskafe, blomslingor samt änglar som blåser i horn.

På platsen för den gamla kyrkan finns tre äldre hällar, vars inskriptioner och eventuell dekor numera är fullständigt bortvittrade.

Antalet tidiga 1900-talsvårdar är få på kyrkogården. På kyrkogården finns endast ett fåtal obeliskformade gravvårdar, som för övrigt är var en vanligt förekommande gravtyp i slutet av 1800-talet. I kv 4 och 5 finns representanter för denna gravtyp, varav den i kv 4 är särskilt utmärkande bland övriga.

1900-talets första decennier utmärks av gravvårdar med sten och ram som arbetats till en sammanhängande enhet tillverkade i granit. Av denna typ finns ett fåtal på kyrkogården.

Gravvårdar från 1930- talet och framåt är den typ som dominerar på kyrkogården. Perioden utmärks av låga och breda gravstenar, helt eller delvis polerade med enkla och smala stenramar. De är tillverkade i röd eller grå granit. Inskriptionen är vanligen upphöjd och polerad.

I kvarter 7 finns endast gravar från 1930-talet och framåt, med eller utan stenram.

Gravvårdarna på den senare utvidgade delen norr om den gamla kyrkogården karakteriseras ofta av en personlig utformning, både med avseende på utformning och symbolspråk. Vanligt förekommande dekor är tex naturmotiv i form av tallar, solnedgångar, blommor m m. Dekor av det mer ovanliga slaget är tex golfklubbor. På kyrkogården finns också exempel på gravstenar med relativt djärv formgivning i både sten, järn och trä.

Sammanfattande karakteristik

Man har under lång tid värnat om den ålderdomliga karaktären på Askims norra kyrkogård. De bevarade stigportarna och den kraftiga och höga kyrkogårdsmuren med stegen i anslutning till den östra stigporten är utmärkande element som sammantaget ger kyrkogården ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Den utvidgade delen i norr är tydligt åtskild från den ursprungliga kyrkogården. Bland gravvårdarna på den gamla kyrkogården finns få äldre representanter. De är främst från 1920-talet och framåt. Enstaka äldre bevarade gravvårdar med ett mycket högt kulturhistoriskt värde är kapargraven på fält 6 samt tre gravstenar från 1600-talet som står uppställda utmed den östra kyrkogårdsmuren. Kapargraven är särskilt värdefull eftersom den ligger bevarad på sin ursprungliga plats liksom gravhällarna som legat i kyrkans kor.

Den senare utvidgade kyrkogårdsdelen avskiljs tydligt från den äldre delen genom att den ligger utanför muromgårdningen och avskiljs dessutom med en vägsträckning. Området har tidstypisk karaktär med gravstenar i olika bearbetad granit utan stenramar placerade i strikta rader, alternativt rygg mot rygg och som avdelas med buskplanteringar. Den nya kyrkogårdsdelen har sammanfattningsvis en relativt homogen karaktär med gravvårdar med likartad utformning i höjd och bredd placerade i rätta rader.

Vegetationen på den nya och den gamla delen skiljer sig åt. Trädraden innanför kyrkogårdsmuren på den gamla delen visar på symmetri och ordning. Man kan tänka sig att trädraden förr framhävde kyrkogården tydligare i det omgivande landskapet då den omgivande växtligheten inte var så dominerande. Vegetationen på den nya kyrkogården har däremot givits en rumsskapande och avdelande effekt inom de gravsatta ytorna.

Askims södra kyrkogård

Askims kyrka och södra kyrkogård ligger väster om Säröleden i höjd med Hovåsmotet. Platsen för kyrkan är högt belägen, vilket gör att kvarter 1 och det senare utvidgade området väster om kyrkan ligger betydligt lägre. Kyrkan har ett lummigt läge, omgiven av högväxande lövträd. Området norr om kyrkan är bebyggt med villor. Omedelbart utanför den östra kyrkogårdsmuren passerar den gamla Särövägen. Delar av en äldre vägsträckning finns strax sydväst om kyrkogårdens södra ingång.

Omgärdning och entréer

Kyrkogården omgärdas av en kallmurad skalmur i dess östra och södra del i området vid kyrkan. En något lägre mur sträcker sig utmed den senare utvidgade delen väster och norr nedanför kyrkan. Den är något lägre än den muromgärdning som omger den gamla kyrkogårdsdelen. Kyrkogårdens nordöstra sträckning avgränsas med ett svartmålat smidesstaket.

Kyrkogården nås via entréer i murens östra, södra respektive västra del. Den östra och södra entrén i den gamla delen av kyrkogården har svartmålade smidesgrindar. Grinden i den östra muren har meandermönster och koppartrycken. Huvudentrén finns i

omgärdningsmurens södra del. Smidesgrinden flankeras av grindstolpar med kraftiga granitpelare som upptill kröns av släta stenplattor. I väster finns endast en öppning i muren och kyrkogården nås via en trappa med granitsteg. I rak axel från kyrkogårdens huvudingång leder en trappa med granitsten till kyrkan på höjden.

En öppning i stenmuren väster om kyrkan leder till ett terrasserat urngravfält på västslutningen.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogården är indelad i fem kvarter för kistgravar samt en urnlund. Kvarter 1-3 ligger i anslutning till kyrkan, varav kvarter 1 och 2 utgör den ursprungliga kyrkogården.

Kvarter 1 är kyrkogårdens största kvarter och inrymmer kyrkogårdens mest framträdande och påkostade gravanordningar. Gravvårdarna vänder sig företrädesvis åt öster. Kvarteret domineras av kistgravar, men några urngravar finns i den västra och i den östra delen. Inom kvarteret finns gravanordningar från tiden kring kyrkogårdens anläggande fram till nutid. Kvarter 2 ligger öster om kyrkan utmed muren. Kvarteret domineras av gravanordningar från 1930-90-talen. Tre järnkors finns i kvarteret. Kvarter 3 har en långsträckt väst-östlig sträckning och ligger söder om kyrkan. Samtliga gravar har stenram. Inom kvarteret finns ett trettiotal tidstypiska gravvårdar från 1930-talet och framåt. Väster om kvarteret finns en trappa som leder upp till kyrkan från ingången från kyrkoplanen.

Kvarter 4 sträcker sig utmed muromgärdningen väster om kyrkan. Kvarteret inrymmer en rad med kistgravar med relativt homogen bredd och höjd. Kvarter 5 omfattar urnterassen på branten omedelbart väster om kyrkan samt gravanordningarna nedanför höjden utmed gångstråket.

Kyrkan

Kyrkan har en nord-sydlig placering med tornet i norr och koret i söder till följd av bergets sträckning. Koret har en tresidig avslutning. Kyrkan har nyligen renoverats. Fasaden är spritputsad i en bruten vit kulör. Fönstren har kopplade bågar och är spetsbågeformiga upptill och har slätputsade omfattningar. Spröjsen formar ett rosett-fönster och två spetsbågar i vardera fönsterytan. Solbänkarna är av röd kalksten. Takfoten har en röd tegelgesims. Sockeln är av murad gråsten.

Tornet är sexkantigt och täckt med skifferplattor. Tornet avslutas upptill med ett koppar-klot som uppbär ett förgyllt kors. Tornaket ansluter till fasaden med en tegelfris i gult tegel som lagts i spetsbågeform. Tornbyggnaden har en fönstersektion placerat i de olika väderstrecken med tre spetsbågeformade fönster som omges av en kalkstensplatta. Luckorna till kyrkklockorna är gulmålade och har i likhet med fönstren spetsbåge-avslutning upptill.

Invid kyrkans huvudentré i norr finns en låg grå kalkstensavsats med en enkel ramp. Den dubbla kyrkporten är av trä med ett överljusfönster med spröjs i spetsbågeform. Porten är målad med en lasyrfärg i gulbeige kulör. Ovanför kyrkplattan finns en minnesplatta i svart granit med följande inskription i versaler: *"Uppförd*

Vy över kvarter 1 från nordväst. (GSM 15-99,21)

Urnlunden har inordnats på den terrasserade slänten väster om kyrkan. (GSM 15-99,32)

af/byggmästare/A.Kruger/Anno 1877-78.” En sakristia finns i anslutning till koret och ligger invid långhusets sydöstra fasad.

Kyrkan omges av en grustäckt gångstig. Området direkt öster om kyrkan är gräsplanterat och inrymmer inga gravar.

Bisättningsrum

Byggnaden uppfördes väster om kyrkan i samband med kyrkogårdsutvidgningen och är belägen norr och nedanför den höjd kyrkan där kyrkan är uppförd. Bårhuset har en väst-östlig placering och sammanfaller med omgärdningsmuren i norr. Det är en vitputsad gjuten byggnad. Det skiffertäckta sadeltaket har valmade gavelspetsar. Gavelspetsen ovanför entrén i väster har dekorerats med ett svartmålat sirligt smideskors. Entréporten är en dubbel trädörr med rusticerad dekor. Ett fönster intill porten har en oktogonal form. En mindre dörr finns på byggnadens södra långsida och fönstret i anslutning till denna har blygaller på insidan.

Vegetation

Utmed kyrkogårdsmuren finns en trädkrans med höga almar och lönnar. Kvarter 1 - 3 är gräsplanterade. Utanför kyrkogården i norr och väster växer olika lövträd som ask och alm som bäddar in kyrkan och kyrkogården. Gången till kyrkan från öst flankeras av almar. Lönnar har planterats innanför den östra muren norr om ingången till kyrkogården. Utmed smidesräcket i norr finns almar planterade. I området omkring kyrkan finns ekar, lindar och syrenbuskar planterade. Den murade avsatsen mot kyrkan är planterad med en Sedumart. Den östra muromsträckningen är gräsbeväxt.

Gravvårdstyper

Följande avsnitt kommer att behandla de unika samt de vanligast förekommande gravvårdarna från olika tidsperioder som finns representerade på Askims södra kyrkogård. Utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte tas upp här, samt allmän gravvårdshistoria finns i kapitlet ”Historisk översikt beträffande gravskicket i Sverige”.

Kyrkogården anlades på 1880-talet i samband med uppförandet av Askims kyrka. Från slutet av 1800 fram till nutid finns alltså gravstenar representerade.

Gravanordningarna från 1800-talets slut som finns bevarade på kyrkogården utgörs främst av höga framträdande vårdar i granit. Kyrkogårdens monumentala gravvårdar finns inom kvarter 1. Gravstenarna är blankpolerade eller har grovt arbetade ytor som i några fall har mönsterhuggning. Inom fält 1 och 2 finns också exempel på gravvårdar där gravsten och stenram huggits till en sammanhängande enhet, vilket var vanligt på 1900-talets första decennier.

Gravomgärdningar i form av järnstaket saknas på kyrkogården. Ett fåtal gjutjärnsvårdar finns på kyrkogården i form av kors. I kvarter 2 finns i det nordvästra hörnet tre stycken välvårdade gjutjärnskors placerade i grupp. Ett enstaka gjutjärnskors finns också

Bisättningsrum från 1950 efter ritningar av arkitekt Axel Forssén. (GSM 15-99,28)

Kvarter 2 från nordväst. (GSM 15-99,20)

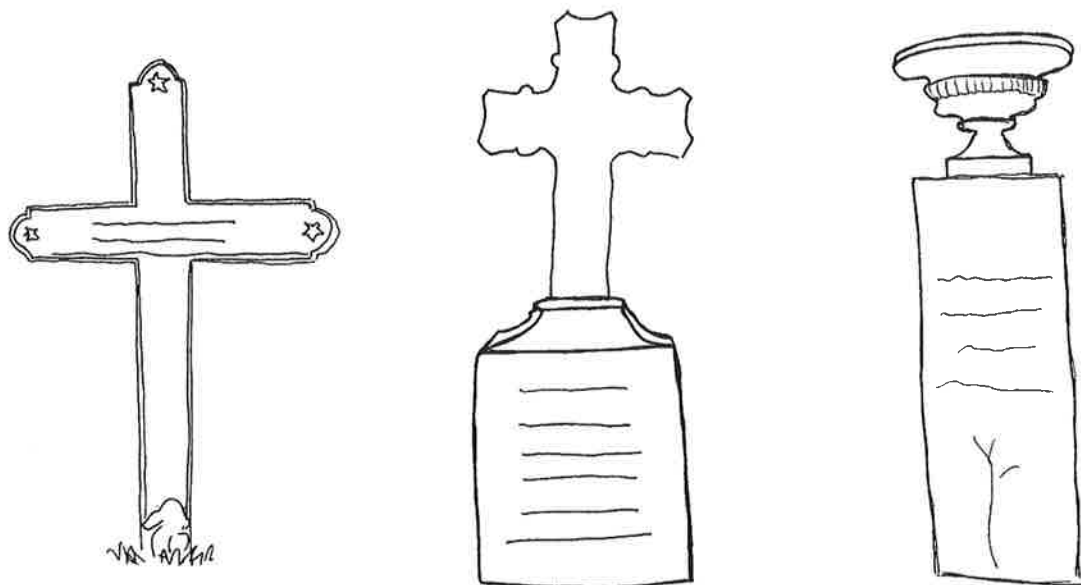
placerat i kvarter 1 i närheten av gången väster om kvarteret. Planterad vegetation i anslutning till enskilda gravar, t ex buxbom, var förr vanligt förekommande. Numera återstår vanligtvis endast ett fåtal omgärdningar av detta slag på kyrkogårdarna. Två gravvårdar på Askims södra kyrkogård har omgärdning i form av buxbomhäckar. I Göteborgstrakten är granit det vanligast förekommande stenmaterialet för tillverkning av gravstenar. Kalksten eller marmor förekommer, men i mycket liten utsträckning. Ett marmorkors finns på en gravvård på fält 2. Gravvårdar från efterkrigstid fram till nutid dominerar i kvarter 2. Kvarter 3 har en sydostlig sträckning och ligger sydost om kyrkans kor och sakristia. Kvarteret inrymmer ett trettiotal gravar från tiden kring 1930 och framåt. Samtliga gravar i kvarteret vänder sig mot öster. Kvarter 4 följer utmed den västra mursträckningen nedanför kyrkan. Samtliga gravvårdar har stenramar. Kvarter 5 omfattar kist- och urngravar och sträcker sig öster om gången med gravvårdar placerade i rad eller i grupp. Några gravar har stenramar medan andra är resta rätvinkliga gravstenar, vanligen i granit, placerade i grupp.

Utmed västsluttningen invid kyrkan ligger den terrasserade urnlunden. Gravvårdarna inom urnlunden har en likartad karaktär. Gravstenarna är liggande inskriptionsplattor eller utformade som små kistor. Flera är polerade och saknar huvudsakligen symboler.

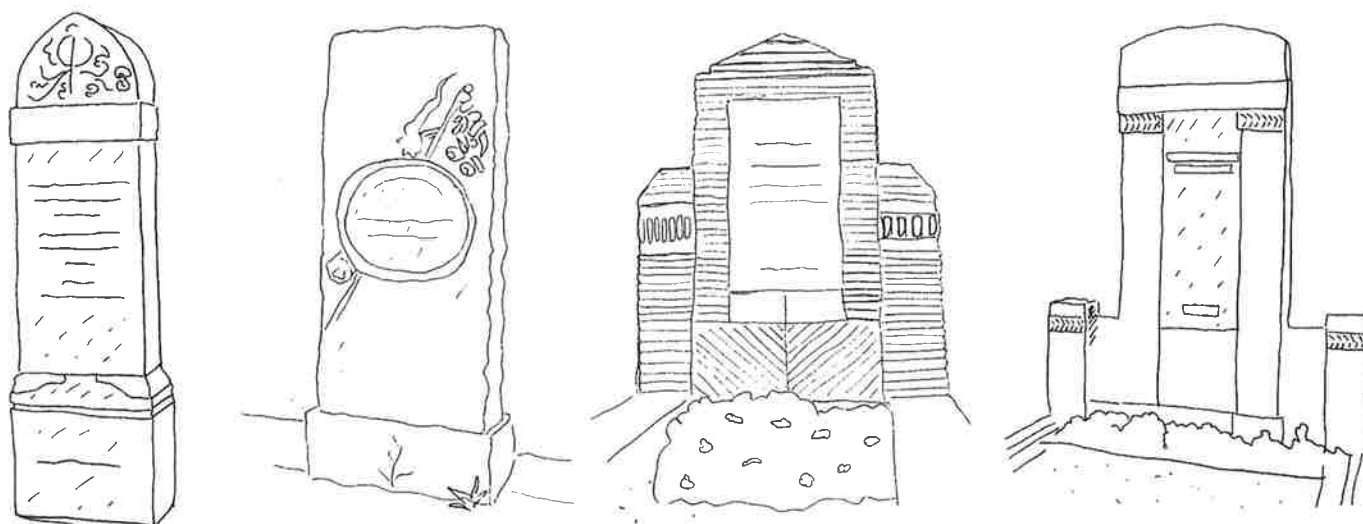
Sammanfattande karakteristik

Kvarter 1 och 2 inrymmer kyrkogårdens äldsta gravar och uppvisar en större variation vad gäller utformning och materialval än kyrkogården i övrigt. Kvarteren inrymmer kyrkogårdens äldsta gravbestånd från slutet av 1800-talet, men de flesta vårdar är tillkomna 1930-1960. Bergssluttningen väster om kyrkan har på ett effektivt och vackert sätt utnyttjats för en urnlund lagd i terrasser. Bårhuset på kyrkogårdens nordvästra del sammanhänger med den utvidgade delen väster och nedanför kyrkan.

Kyrkogårdens senare utvidgade del ligger väster och nedanför kyrkan. I anslutning till de senare tillkomna kvarteren finns också ett bårhus. Den äldre kyrkogården i anslutning till kyrkan har huvudsakligen den karaktär som tillkom i samband med beslut vid tiden kring sekelskiftet om ordnade gravstenar placerade i rätta rader samtidigt som den tidigare hemmansindelningen upplöstes. Trädkransen invid omgärdningsmuren planterades sannolikt också vid denna tid. den gamla delen av kyrkogården karaktäriseras av det sena 1800-talet med krav på symmetri och rätlinjighet.

Några av kyrkogårdens äldsta gravvårdar. De finns i kv 2 nr ö 3, kv 2 nr 34 respektive nr 51.

Monumentala gravvårdar från tiden kring sekelskiftet 1900. De finns i kv 1 nr 107, kv 1 nr 71, kv 2 nr 38 respektive kv 1 nr 10.

Exempel på gravvårdar från 1930-talet och framåt. De finns i kv 4 nr 5, i kv 1 nr 54 samt nr 55.

Historik - Västra Frölunda kyrkogård

Västra Frölunda socken

Ett 80-tal fyndplatser från stenåldern är kända i Frölundaområdet. En koncentration av fynden till själva kustbandet påvisar havets betydelse. De tidiga bo- och rastplatserna var tätast grupperade i socknens sydvästra del på åsarna och bergen från Önnered till näset.¹⁰²

År 1313 finns en skriftlig uppgift beträffande ”de Frö lundom” vilket sannolikt kan avse denna trakt. Den första säkra skrivformen, Frölunda, härstammar dock från 1436. Namnet har sedan genomgått en rad olika omskrivningar som Frolande och Frylunda. Den nuvarande stavningsformen påträffades 1550. Tillskrivningen av Västra är en senare form för att skilja socknen från ett Frölunda i Kinds härad.¹⁰³ Invånarna kallades tidigare för frölänningar. Namnet Frölunda kan uttydas så att Fröja tolkas som fruktbar och landa som mark vid vatten.¹⁰⁴

Frölunda by bestod år 1550 av de fem hemmanen Norgården, Frälsegården, Stommen, Sörgården och Mellangården. De två förstnämnda benämndes sammantaget även för Kyrkbyn.¹⁰⁵ Frölunda, Bua och Rud är mycket gamla byar och sannolikt har många andra byar i socknen funnits innan Västgötalagens upptecknande. Sammanlagt ägde i början av 1600-talet ett 30-tal adliga släkter jord i socknen, men bara en av dem var själv bosatt på orten. Övriga gårdar brukades av åbor som betalade skatt till ägarna.¹⁰⁶

I samband med Sveriges utvidgade gränser mot väster kom Västra Frölunda att ligga i en buffertzonen för striderna med Danmark och Norge. Frölunda var därmed utsatt för de båda ländernas direkta angrepp. Socken drabbades ständigt av ofred och både gårdar och kyrkan skövlades och ödelades av fiender. Efter att en dansk här tågat genom Västra Frölunda år 1563 står det att läsa i Fässbergs kyrkobok: *”Inventarium war tå inthet annath än bredher stompn och röffuade och sköffladhe kyrkio”*.¹⁰⁷ Fästningar och försvarsanläggningar kom att prägla denna trakt. Nya Älvsborg började byggas i mitten på 1660-talet. Efter nedläggningen av fästningen 1869, anlades de modernare försvarsanläggningarna i det s k Västerberget intill Långedrag och gavs det traditionsrika namnet Älvsborg. Som fasta försvarsanläggningar i Västra Frölunda fanns Nya Varvets örlogsvarv, skansen och batteriet på Billingen samt Caroli Batteri på Tångudden och Karingbergets batteri.¹⁰⁸

¹⁰² Nyström s. 21

¹⁰³ Nyström s. 32

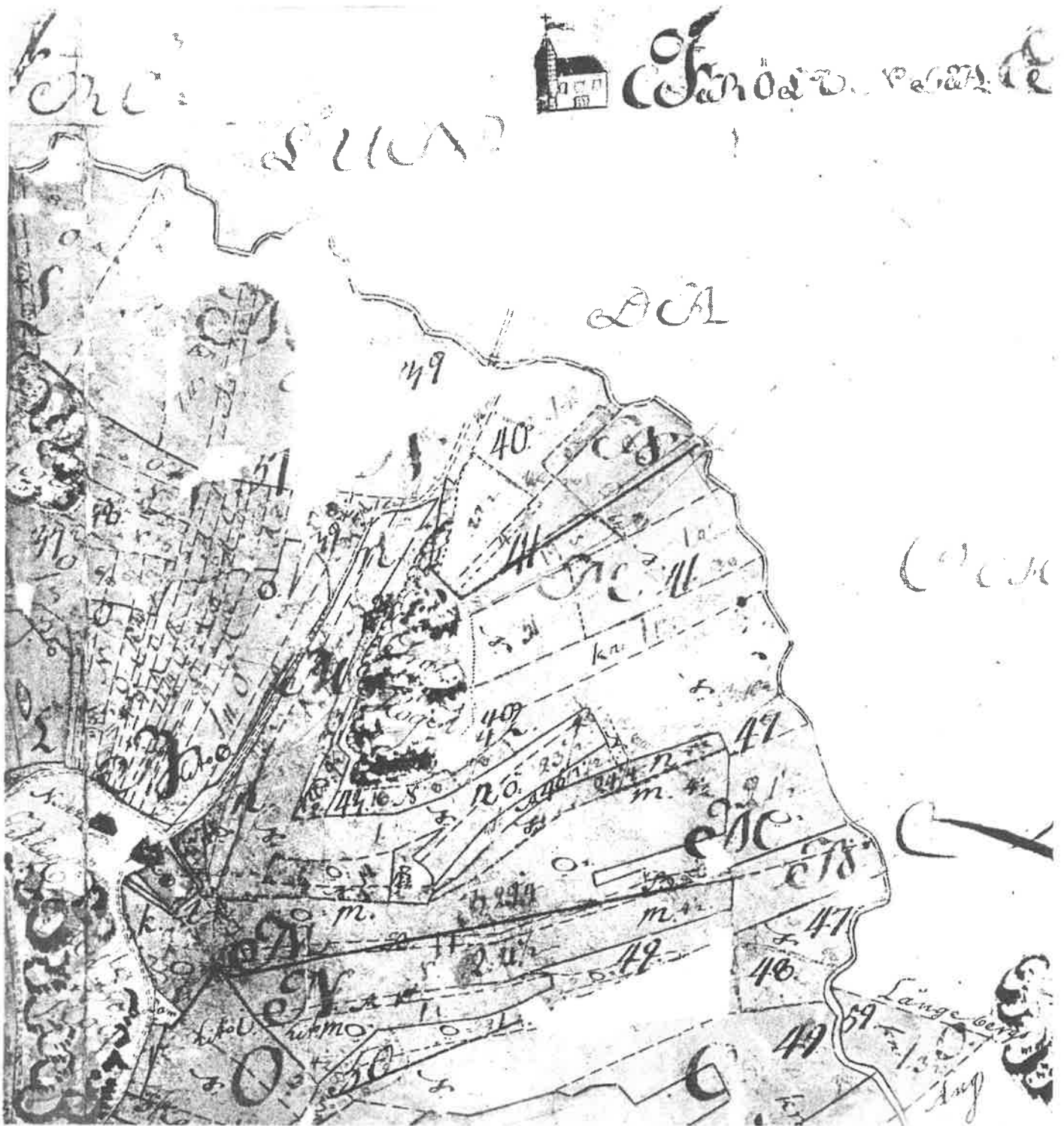
¹⁰⁴ Sveriges kyrkor s. 3

¹⁰⁵ Nyström s. 56

¹⁰⁶ Nyström s. 72

¹⁰⁷ Nyström s. 50

¹⁰⁸ Nyström s. 62

Karta över delar av Västra Frölunda socken från 1764. (Stadsarkivet)

År 1800 beräknades socknens befolkning uppgå till 1 386 personer. År 1875 nåddes en topp med 2 418 personer noterade. Vid sekelskiftet hade siffran sjunkit till 1 826 individer vilket var direkt kopplat till emigrationen till Amerika då 200 personer från socknen sökte lyckan där. Såväl jordbruk som fiske har under lång tid präglat trakten. Sillfiskeperioden från år 1747-1808 var mycket omfattande längs hela kuststräckan. Detta avspeglas bl a i mantalslängder, kyrkoböcker, tingsprotokoll m m. År 1785 fanns 94 yrkesfiskare i socknen och av de 150 bönder hade 94 personer fisket som binäring. I Bohuslän fanns år 1788 totalt 434 trankokerier och inte mindre än 23 sillsalterier mellan Nya Varvet och stadens dåvarande gräns vid Masthugget. I Västra Frölunda fanns ett salteri vid Karingberget och två vid Långedrag.¹⁰⁹ Efter en glansperiod med plötsligt förbättrade levnadsvillkor förbyttes rikedom och överflöd till fattigdom och elände då sillfisket upphörde år 1808. I ett sockenstämmoprotokoll från år 1819 finns anteckningar om att ett hundratal av bygdens befolkning helt saknade livets nödtorft. Befolkningen drabbades också av koleran som drog fram över Västra Frölunda år 1834, då 98 personer i socknen avled.¹¹⁰ Storskiftet på Västra Frölundas inägor genomfördes 1779-1780. År 1827 kom förordningen med laga skifte, vilket kom att genomföras 1840 i området.¹¹¹

År 1865 bestod Frölunda socken av "...47 1/2 till 37 7/8 förmedlade hemman med en folkmängd af omkring 2 100 personer, fördelade på 224 åbo- och 107 andra matlag, de sistnämnda hufvudsakligen bestående af sjöfolk, fiskare och arbetare hvilka icke hafwa jordbruk...".¹¹²

Inom socknen har det under perioder även funnits andra näringar med betydelse för byden. Graniten vid Näset kom vid sekelskiftet att användas för stenbrytningen. Stenen gick bl a på export till Tyskland. Kontrakt upprättades med flera markägare om att få bryta sten i området. Stenbrytningsperioden kom sannolikt att betyda mycket för ortsbefolkningen, då det var ont om arbete i området vid denna tid. Tillströmningen av folk gav avsättning för lokala produkter och tillfälle till uthyrning av rum och liknande.¹¹³ Ett pegmatitbrott i Högsbo levererade bl a kvarts och fältspat till Rörstrands samt glimmer till järngjutrier i Småland. Denna brytning upphörde omkring år 1950.

På 1950-talets början var Västra Frölunda, med tyngdpunkt i Järnbrott, fortfarande en jordbruksbygd men i begynnande avveckling. Sommarstugebebyggelse i Önnared, Fiskebäck och framförallt Näset, hade kommit att bli alltmer dominerande. Redan 1945 hade Västra Frölunda införlivats med Göteborgs stad.¹¹⁴ Den tidigare agrara karaktären i området ersattes på ett par decennier av mer eller mindre storskaliga bostadsområden som stadsdelar i en nybyggd förort.

¹⁰⁹ Nyström s. 95

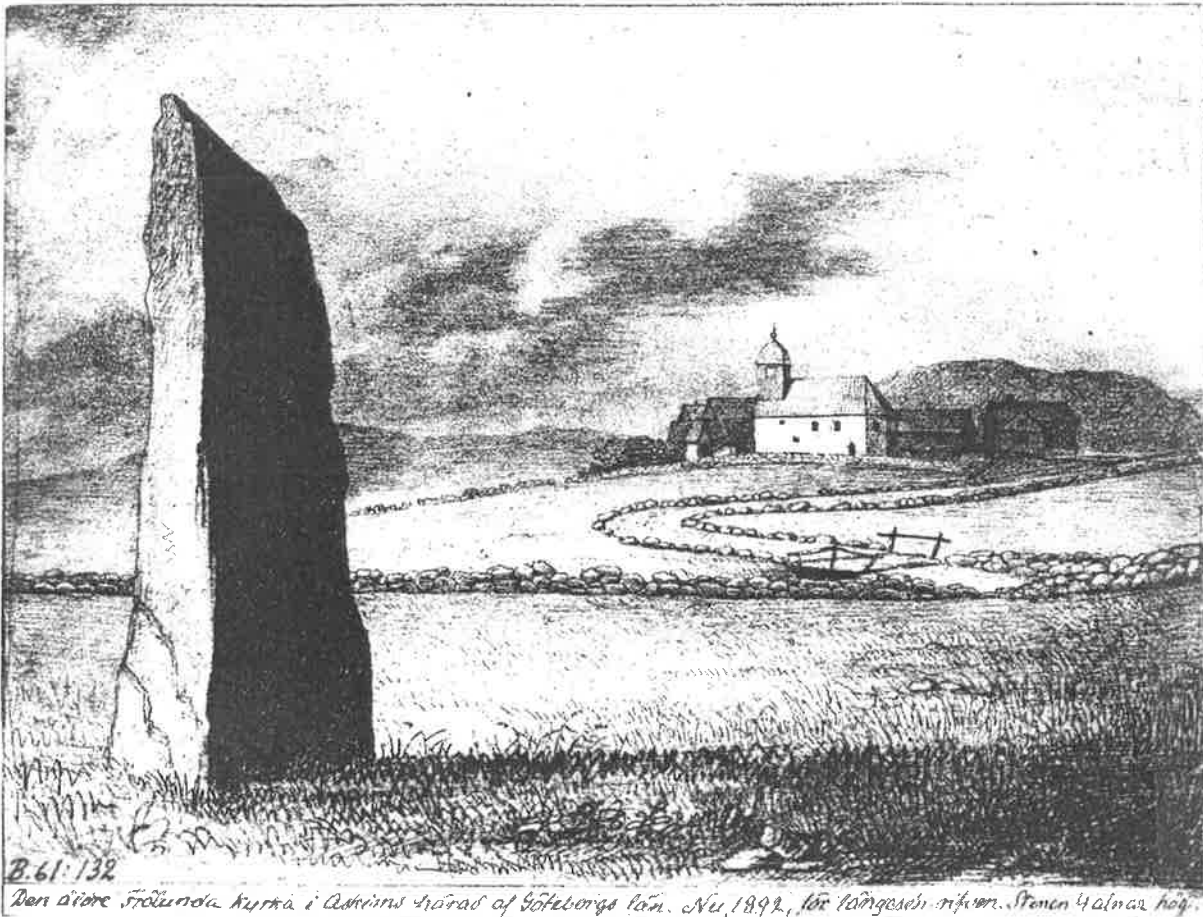
¹¹⁰ Nyström s. 74

¹¹¹ Frölundabilder s. 44 och 48

¹¹² Landsarkivet OI:a. Ett matlag = ett hushåll

¹¹³ Från det gamla Västra Frölunda s. 22 och 25

¹¹⁴ Från det gamla Västra Frölunda s. 14

Västra Frölunda gamla kyrka, tecknad av Gunnar Brusewitz 1892. Kyrkan var vid denna tid redan riven.
 (ATA)

Västra Frölundas församling

Under medeltiden synes Frölunda socken ha varit ett självständigt pastorat med egen kyrkoherde. Efter reformationen framträdde Frölunda, liksom Askim, Kålleröd och Råda församlingar, som annex till Fässberg. Detta pastorat blev år 1620 prebende först åt superintendenten, sedermera åt domprosten i Göteborg. Genom kungligt brev 1872 förordnades dock att Frölunda skulle skiljas från Fässbergs moderförsamling och bilda eget pastorat med Askims socken som Annex. Detta trädde i kraft 1879.¹¹⁵ Hela den utanför liggande skärgården tillhörde tidigare Västra Frölunda. Först år 1732 avskiljdes de yttre öarna med Styrso som centrum till en egen församling.¹¹⁶ Askim bildade egen församling och skildes från Västra Frölunda församling år 1953.¹¹⁷

Västra Frölunda kyrka

År 1851 samtyckte sockenfolket till att betala ett nytt kyrkobygge med en andel av "4 öre aff huart boskap" och fjorton år senare satsades på samma sätt 10 öre för tornbygget.¹¹⁸ På en sockenstämma år 1860 fattades beslut om en ny kyrka och sex år senare invigdes densamma. Kyrkan uppfördes 1866 i enlighet med ritningar upprättade av arkitekten J A Westerberg. Byggnaden uppfördes på marken tillhörande Tofta Nordgård. Kyrkan är uppförd i granit i nygotisk stil. Den har ett rektangulärt långhus med rakt avslutat kor. Till koret sluter sig i öster en polygonal absidbyggnad som inretts till sakristia. Vapenhuset ligger i väster och ansluter till tornet. Tornbyggnaden försågs med spira först år 1887. Fönstren är spetsbågiga och koret har färgade glasfönster, skänkta av folkskolläraren Albert Hulthén i Järnbrott. Den nya kyrkan kom dock inte att motsvara förväntningarna. Isoleringen var dålig och kyrkan fick vid upprepade tillfällen genomgå renoveringar mellan åren 1887 och 1934.¹¹⁹ Kyrkan besiktigades av arkitekt Kruger den 15 juli 1886. I protokollet finns flera anmärkningar på kyrkans tekniska status: *"Kyrkan som uppförts på ett mindre solidt sätt samt under årens lopp saknat nödigt underhåll, företeer för närvarande sådana brister, som i en framtid torde nödvändiggöra en med stora kostnader förbunden ombyggnad"*. Kruger anmärkte också på *"...de slarfigt gjorda och odugliga zinktäckningarna i kontreforerna och under fönstren borttagas och öfverallt utan undantag ersättas med huggna täljstensplattor."*¹²⁰

Kyrkans ringklockor har omgjutits flera gånger. Storklockan som förut var lillklocka spräcktes och gjordes obrukbar i samband med en ringning 1919 och omgjöts då till nuvarande utseende. Den var ursprungligen gjord av klockgjutaren Johan Björkman i

¹¹⁵ Hörman, E s. 268

¹¹⁶ Nyström s. 31

¹¹⁷ Nyström s. 50

¹¹⁸ Nyström s. 50

¹¹⁹ Nyström s. 54

¹²⁰ Landsarkivet OI:a

Göteborg år 1792. Lillklockan (tidigare storklocka) omgjöts senast 1898 vid Eriksbergs mekaniska verkstad.¹²¹

Från den gamla kyrkan finns ett golvvur tillverkat av Göteborgsurmakaren Olof Rising 1770. Dessutom finns en offerkista från 1700-talets senare del och ett dopställe från 1600-talets slut.¹²² Från den gamla predikstolen finns apostlafigurer och en tavla med Kristusbild.

Västra Frölunda gamla kyrka

I Västgötalagen från 1200-talet finns en notis som anger att det vid denna tid fanns fem kyrkor i Askims härad. Följaktligen kan antas att en av kyrkorna var den i Västra Frölunda. De tidigaste skriftliga belägget om en kyrka i området förekommer i en diplomhandling från år 1313, vilket skulle kunna syfta på Västra Frölundas medeltidskyrka.¹²³

Om sockenkyrkan i Västra Frölunda sägs i Ernst Hörmans "Västra Frölunda och Askims krönika" att socknens gamla medeltida kyrka revs redan 1867. Flera krigshärjningar i området drabbade kyrkan hårt. Särskilt utsatt var kyrkan under det nordiska sjuårskriget mellan åren 1563 och 1570. Sju år senare finns en anteckning från den dåvarande kyrkoherden Torstanus Erics Elffzburgensis i pastoratets räkenskapsbok att *"inwentarium war ta inthet annath än en brendher stomn och röffuadhe och sköffladhe kyrkior"*. För att få medel till iståndsättandet av kyrkan insamlades frivilliga gåvor. Sockenborna bidrog därtill med dagsverken. Sålunda uppgavs att det år 1585 *"bleff samtyckt aff menigha socknefolchet at the wille wthleggia 4 öre aff huar boskap til kyrkiobygningh"* och vidare att *"anno 95 bleff samtyckt aff menigha sochnefolk att the wille wthgöra en hielp til att späna torneth medh 10 öre aff hvar booskap"*.

År 1758 uppfördes en tornbyggnad i väster. Huven var karnissvängd och klädd med tjärade ekspån. År 1825 nedtogs skiljemuren mellan torn och långhus för att erhålla ett större kyrkorum. Av ingångarna till kyrkan omtalas i räkenskapsböckerna en främre kyrkodörr som tydligen var västingång samt norra dörren som igenmurades 1625. På sydsidan fanns åtminstone i senare tid en separat ingång till koret. Fönstren var små och satt högt placerade. Invändigt var kyrkan försedd med målningar. År 1630 betalades 16 daler kopparmynt till *"malaren som malade corret"*. Kyrkans inredning var av enkel beskaffenhet. Orgeln från 1836 var byggd av orgelbyggaren J N Söderling i Göteborg. I koret fanns den omtalade Olof Claesson från Högsbo gravsatt. Graven finns numera mitt på kyrkogården täckt av en enkel häll med järnringar. Intill denna finns en minnesten som minner om platsen för den gamla kyrkan.

Den gamla kyrkan blev utdömd redan vid en syneföreläsning 1841. Något beslut om kyrkans nedrivande fattades dock inte då men man förhandlade vid upprepade tillfällen med Askim om att eventuellt uppföra en för båda socknarna gemensam kyrka. Kyrkans brädklädda tornställning revs 1866 och trävirket såldes. Stenen beslöt man bortauktion-

¹²¹ Hörman s. 276

¹²² Hörman s. 275

¹²³ Hörman s. 267

nera. Ingen anmälde sig dock som köpare utan man beslöt 1869 att nedriva resten av kyrkobyggnaden för att använda stenen till grundmur och källare till det skolhus som då skulle uppföras i närheten. Slutligen lät man 1873 jämna och planera kyrkogården och bortförde återstående stenmaterial.

Västra Frölunda nuvarande kyrka invigdes 1866 efter ritningar av arkitekten J A Westerberg. Den förlades på en höjd ett stycke väster om begravningsplatsen och platsen för den gamla sockenkyrkan. Från den gamla kyrkan finns vissa inventarier bevarade.

Västra Frölunda kyrkogård

Kyrkogården anlades från medeltiden. Dess ursprungliga form och utbredning är okänd. Den består numera av en äldre del samt senare utvidgade begravningskvarter söder och väster om den gamla delen.

Kyrkogården hade tidigare två ingångar, en i norr och en i väster som markerades med stigluckor. De tillslöts med grindar, som av sockenborna ibland lämnades öppna så att svin och annan kreatur ibland kunde komma in på kyrkogården. För att undvika detta stadgades på sockenstämman 1841 böter för försumliga församlingsbor som vid besök på kyrkogården inte stängde grindarna efter sig.¹²⁴ Stigportar revs ofta i samband med kyrkogårdsutvidgningar då de vanligtvis ersattes med grindar. När stigportarna i Västra Frölunda revs är okänt.

Ungefär mitt på kyrkogården finns en häll över Olof Claesson som tidigare låg inne i kyrkan. Församlingen skötte vården av graven: *"...att kyrkan, utom en obetydlig äng, som årligen avkastar 67 öre Rmt, åtnjuter 12 riksdaler årlig ränta af hemmanet Högsbo mot skyldighet att widmakthålla Olof Claessons graf."*¹²⁵ År 1870 omgärdades graven på kyrkans bekostnad av ett svartmålat järnstaket.¹²⁶

Efter rivningen av kyrkan beslöts i samband med en kyrkostämma den 28 oktober 1873 att sätta in vissa åtgärder i syfte att förhindra kyrkogårdens förfall. Kyrkobyggnadens stenmurar skulle borttagas och i samband med detta skulle kyrkogården jämnas och planeras. Arbetet med detta skulle utföras av församlingen med dagsverken och *"behöfliga körslor"*.¹²⁷

Kyrkostämman beslöt i oktober 1892 att låta uppföra ett bårhus och anslog en summa av 200 kronor till detta.¹²⁸ Den karta som upprättades i samband med ett utvidgningsförslag 1945 visar att bårhuset vid denna tid ännu fanns kvar på platsen. När det revs finns det tyvärr ingen exakt uppgift om.

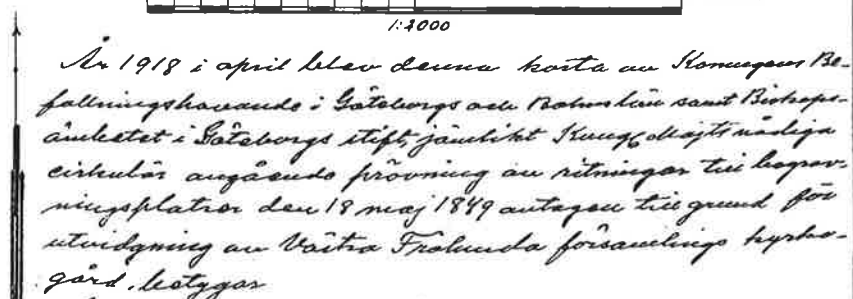
¹²⁴ Hörman s. 268

¹²⁵ Landsarkivet Ol:a

¹²⁶ Hörman s. 272

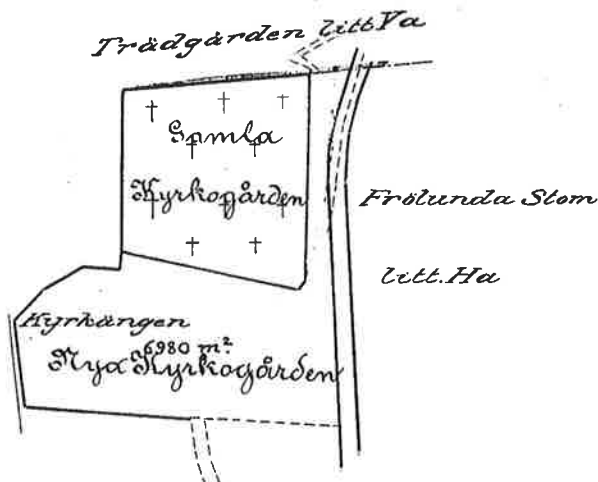
¹²⁷ Landsarkivet Kl:3

¹²⁸ Frölunda församlings arkiv K II a1

Ex officio.

James E. Thomas

Karta över Västra Frölunda församlings kyrkogård upprättad av distriktslantmätare Karl Rydén 1917 i samband med en planerad kyrkogårdsutvidgning söder om den gamla delen. (Västra Frölunda församlings arkiv)

Kyrkorådet beslöt 1909 att tillsätta en kommitté med uppdrag att upprätta en karta över kyrkogården i syfte att utreda gravplatsernas fördelning samt kyrkogårdens eventuella utvidgning.¹²⁹

Kyrkovärden Adolf Andersson i Rud fick i december 1906 i uppdrag att anskaffa självstängande grindar till kyrkogården och ett stängselkors till västra ingången, samt att höja muren vid huvudingången till kyrkoplanen och fylla den med jord.¹³⁰

Kyrkogårdskommittén beslöt den 31 oktober 1911 att ett mindre uppmätt område, tillhörande Ivar Johansson i Tofta Sörgård, skulle inköpas för 350 kr och användas för utvidgning av kyrkoplanen.¹³¹ Genom inköpet av den angränsande marken avsåg man också att säkra densamma från byggande i kyrkans närhet.¹³²

Omgärdningsmurens nuvarande utseende tillkom någon gång mellan åren 1911 och 1930. Ett foto av kyrkogården från 1911 visar att omgärdningsmuren vid denna tid var en kallmurad skalmur. I ett utlåtande över kyrkogården av arkitekt Erik Friberger beskrivs muren 1930 vara en hägnadsmur av cementavtäckta gråsten.

Distriktslantmätare Karl Rydén upprättade en karta 1917 angående framtida utvidgning av Västra Frölunda kyrkogård, vilka godkändes den 16 april året därpå.¹³³ Ytan uppgick till 2 175 kvm och avsöndrades från 1/3 mantal Frölunda Stom till en kostnad av 2 960 kr och 76 öre. Det nya området omfattade en yta av 6 980 kvm och antalet invånare i kommunen var vid denna tid ca 6 300 personer.¹³⁴ Det föreslagna området låg ett par meter lägre än den gamla kyrkogården och var mycket vattensjukt och ojämnt. Men det bedömdes som det lämpligaste i jämförelse med andra platser inom socknen. Nya kyrkogården invigdes den 24 juni 1920. Delar av den tidigare uppgjorda planen kom dock senare att delvis ändras i de områden som planerades för allmänna gravar.

Provinsialläkare John Rohlin godkände 1929 en ritning över Nya kyrkogården, upprättad av kyrkogårdsföreståndare A Hultén. Ärendet gällde fastställelse av förslaget till plananordning. Området gällde en tidigare godkänd del av kyrkogården, vilken då ännu inte tagits i bruk med undantag av ett fåtal gravplatser som upplåtits i den sydvästra delen.¹³⁵

I en beskrivning från 1932 till karta över plananordning och gravindelning på kyrkogården avsågs gravfälten öster om kyrkogårdens mitt inrymma familjegravar och väster om densamma skulle finnas allmänna gravar. De sistnämnda fick ej heller förses med höga häckar eller höga resta stenar. I riktlinjerna för området påtalades också att gravvårdar av ovanlig beskaffenhet inte fick uppföras utan särskilt tillstånd. Arkitekt Axel Forssén hade också uppgjort förslag till vissa förändringar i gravfördelning på kyrkogården.¹³⁶

¹²⁹ Frölunda församlings arkiv K II a 1

¹³⁰ Frölunda församlings arkiv K II a 1

¹³¹ Frölunda församlings arkiv K II a 1

¹³² Ibid

¹³³ Frölunda församlings arkiv, mapp "utgifter för reglering av gamla och omläggning av nya kyrkogården" 1920

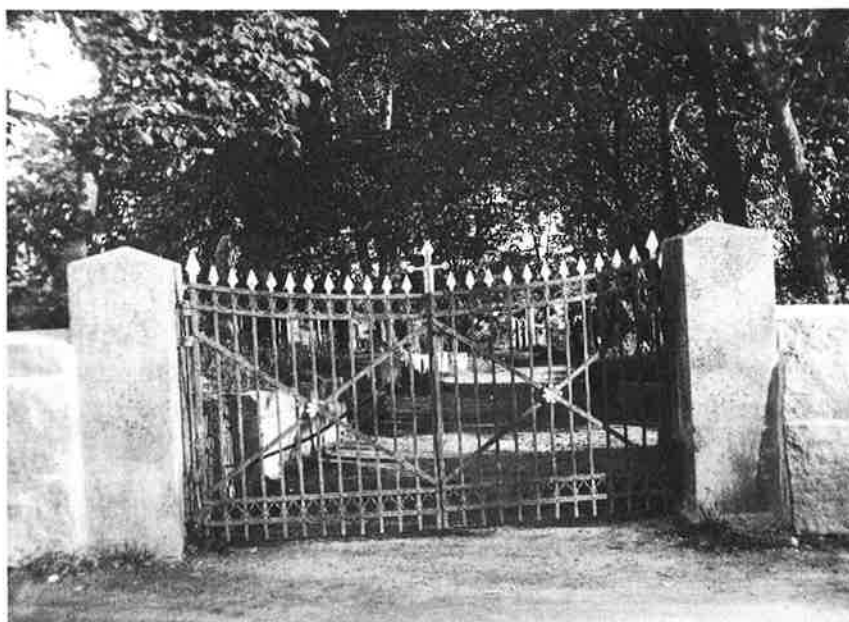
¹³⁴ Ibid

¹³⁵ Ibid

¹³⁶ Ibid

Bild över kyrkogården. Gravvården i förgrunden är sannolikt Claesons grav som tidigare var omgärdad av ett järnstaket. Bland männen finns Hernwall, Hansson och Granmark. Bilden visar också att gravarna var planterade i betydligt större utsträckning än idag. (Bilderna utan årtal. Frölunda församlings arkiv)

Äldre smidesgrindar vid den norra entrén till kyrkogården. Kyrkogårdens mittgång har tätt planterade lövträd. (Västra Frölundas församlings arkiv. Bilden är utan årtal)

Under lång tid fanns det planer på att uppföra ett begravningskapell på kyrkogården. Frågan förekom redan vid en kyrkostämma den 15 februari 1868, då dåvarande ordförande pastor Carlén föreslog att den på kyrkogården ännu kvarstående gamla kyrkan borde bevaras som begravningskapell. Förslaget vann inte stämmans gillande. Enighet rådde om beslutet att radera kyrkan.¹³⁷

Frågan om ett eventuellt kapell väcktes även i samband med en stämma 1910. Kapellets vara eller icke vara aktualiserades åter i samband med utvidgningen av kyrkogården på 1940-talet. Kyrkorådet önskade en utvidgning av kyrkogården i samband med den förestående införlivningen med Göteborgs stad. Ett begravningskapell på kyrkogården hade diskuterats under flera års tid. Ritningar till kyrkogårdsutvidgning samt ett kapell upprättades av arkitekt Axel Forssén 1945. Förslaget vann kyrkorådets enhälliga gillande. Kyrkogården skulle utvidgas 35 meter åt söder. Man skulle därmed erhålla ytterligare 412 nya gravplatser. Byggnaden skulle uppföras i anslutning till den utvidgade delen av kyrkogården intill dess södra gräns med entré mot norr. Kapellet planerades inrymma bisättningsrum respektive material- och redskapsrum samt WC. I bottenvåningen skulle finnas ett kapellrum med 46 platser, katafalk och altare, sakristia samt rum för orgel.¹³⁸ Det rådde tveksamhet om den föreslagna platsen var den lämpligaste för ett kapell. De långt framskridna planerna på kapellet realiserades aldrig.

Kyrkogården utvidgades i väster 1985 enligt ritningar upprättade av arkitektkontoret Berggren och Skalle. Det utvidgade området beräknades inrymma ca 116 kistgravar och förlades utanför den gamla muromgärdningen. I samband med utvidgningen flyttades också en ekonomibyggnad inom området som placerades strax norr om det utvidgade gravplatsområdet.¹³⁹

Vegetationshistoria

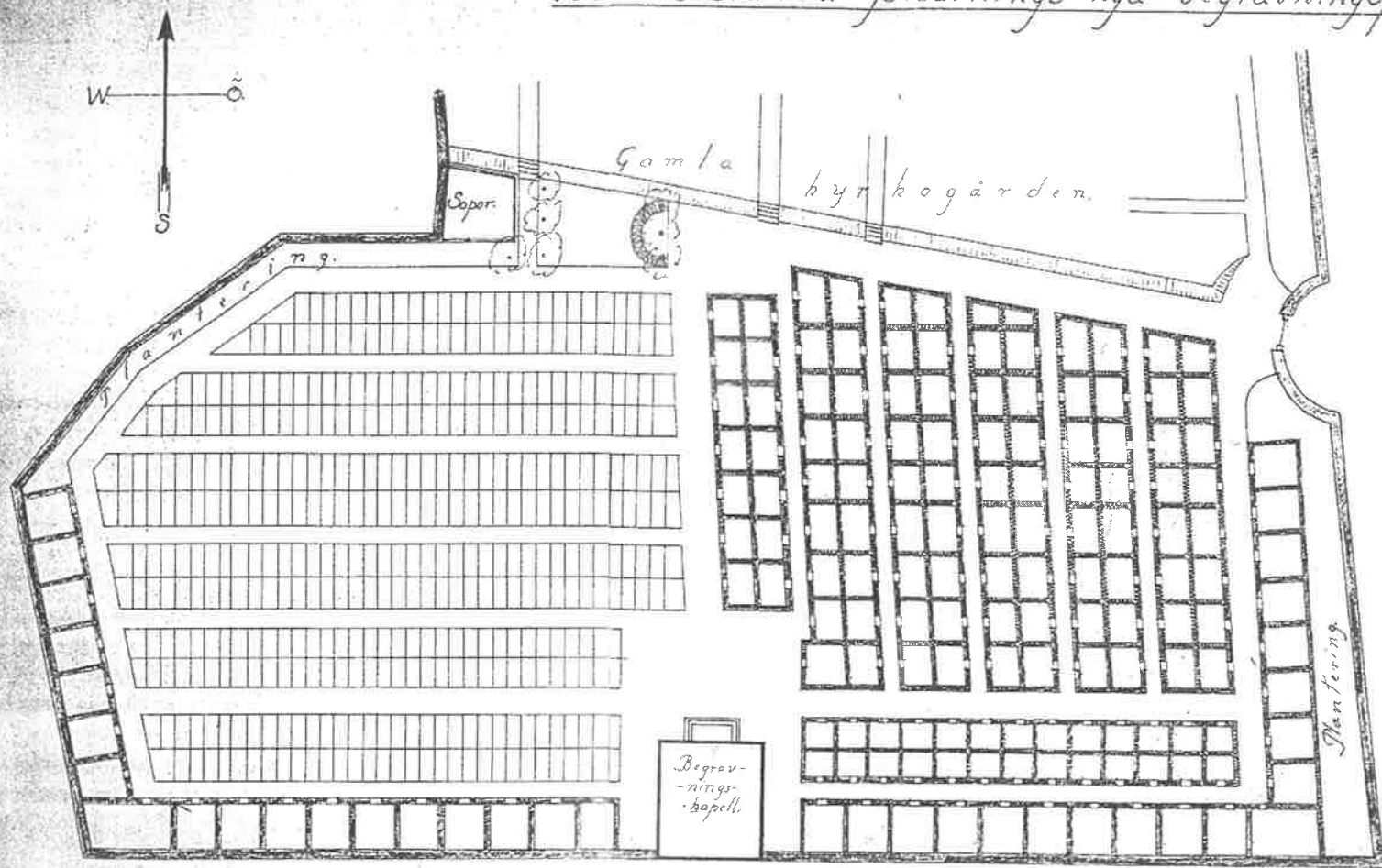
Den medeltida kyrkogården hade troligtvis ingen arrangerad växtlighet. I de protokoll som finns bevarade finns inga uppgifter om företagna planteringar före 1800-talets slut. Kyrkostämman beslöt då att plantera almar omkring kyrkogården samt hagtorn. Av protokollen framgår dock inte var. Äldre bildmaterial visar dock en relativt ung trädrad utmed omgärdningsmuren och hagtornsbuskar innanför denna.

¹³⁷ OI 4

¹³⁸ Frölunda församlings arkiv, ritningar och mapp K II.aa 2

¹³⁹ Kyrkogårdsförvaltningens arkiv, mapp Västra Frölunda kyrkogårdsutvidgning, F XX:34

*Ritning till vissa förändringar och gravfördelning i redan befintliga gravfält å
Västra Frölunda församlings nya begravningsplats.*

*Göteborg den 3.11.1931
Axel Forsén*

Skala 1:400 0 5 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 *meter.*

Ritning upprättad av Axel Forsén 1931 angående föreslagna ändringar av befintliga gravfält.
(Västra Frölunda församlings arkiv)

I ett protokoll från 1894 beslöts att gångarna på kyrkogården varje vecka skulle rengöras från ogräs. Vidare uppmanades till att floran vid portarna och muren skulle hållas ren och snygg. Kyrkovaktaren anmodas att slå gräset två gånger om sommaren och att den första gången skall ske vid midsommar.¹⁴⁰

Trädgårdsmästare C G Bergkvist i Fredriksberg fick i uppdrag att klippa häcken kring kyrkogården, kvista träden samt utföra behövlig trädplantering år 1906.

I ett kyrkostämmoprotokoll år 1911 omnämns ett planerat inköp av närliggande mark. Markområdet beskrivs inrymma *"en mindre furupark, som nu utgör en prydnad invid kyrkan möjligen komma att nedhuggas"*¹⁴¹

Då den nya kyrkogården anlades på 1920-talet planterades slänten mellan den gamla och den nya kyrkogården med caragana som var tänkt att med tiden dölja slänten.¹⁴²

I samband med den senaste utvidgningen 1985 planterades lind och rosenhagtorn utmed kvarteren. Begravningsytorna gräsplanterades och boskar som mandarinros, liguster, häckoxbär och snöbär blandades i buskage främst i de norra delarna.¹⁴³

Yrkesgrupper och välkända personers gravar

Gravstenarnas inskriptioner ger en bild av vilka personer och yrkeskategorier som förekommit inom socknen sedan slutet av 1800-talet fram tills idag.

På Västra Frölunda kyrkogård avspeglas närheten till kusten och havet tydligt genom de yrkestitlar som finns representerad på gravstenarna. Lotsar, sjökaptener, kustvakt, kustroddare, skeppare, fiskare, tulltjänsteman och hamnservis är exempel på havsanknytna yrkesområden. Jordbrukets tidigare betydelse i Frölundaområdet avspeglas också i gravstenarna med yrken som hemmansägare och lantbrukare. I flera fall finns också eventuellt gårdsnamn omnämnt på gravstenen.

På den utvidgade delen söder om den gamla kyrkogården finns flera yrken med anknytning till havet representerade som fyrmästare, styrman, kapten och övermaskinist. Även andra "allmänt" förekommande yrken som vagnmakare, trädgårdsmästare, elektriker och hallmästare finns representerade.

Fr o m 1950-talet och framåt blir det allt ovanligare att ange sitt yrke på gravstenen. Bland de fåtal yrken från denna period kan anges bl a nämnas arkitekt, folkskollärare, båtsman och direktör.

Olof Claeson -1728) var Inspektör vid Stora Sjötullen. Han hade till stor del bekostat en renovering av Västra Frölunda gamla kyrka. Graven ligger på platsen för den gamla kyrkan och är en av kyrkogårdens äldsta gravar som tidigare var omgärdad av ett järnstaket. Det framkom dock att man år 1867 beslutat att placera jord och grus över graven *"på det att stenarna icke måtte komma till skada"*.¹⁴⁴ Graven finns i kv G1 nr 10.

¹⁴⁰ Frölunda församlings arkiv K II a 2 den 24 maj 1894

¹⁴¹ Frölunda församlings arkiv KII a 1

¹⁴² Mapp OI:4

¹⁴³ Kyrkoförvaltningens arkiv, mapp Västra Frölunda kyrkogårdsutvidgning, F XX:34

Axel Palmgren var verksam som kyrkoherde till sin död 1908 då han var 70 år. Han var ordförande i kommunalstämman och hade en för övrigt mycket framträdande roll i socknen. En kort tid var han också fängelsepräst på Nya Varvet.¹⁴⁵ Genom en insamling bland församlingsborna restes en minnesvård över honom. Han ligger begravd i kv G1 nr 3.

Albert Hultén var organist och folkskollärare. Han verkade som lärare mellan 1888 och 1926. Han arbetade aktivt med att förbättra skolformerna. Han medverkade bl a i byggnadskommittén för skolhuset och det första kapellet i Hagen. Av ortsbefolkningen anlätades han ofta i juridiska frågor. Han var därtill aktiv i flera nämnder och ledamot av kommunalfullmäktige.¹⁴⁶ Han ligger begravd i kv G2 nr 12.

L P Lanberg var verksam som dövstumslärare på Nya Varvets skola. Hustrun **Maria Karlqvist** var den första barnmorskan i Västra Frölunda¹⁴⁷. De ligger begravda i kv G 3 nr 331.

Rudolf Aust (1862-1932) var badorten Långedrag's siste private ägare. Han hade också flera kommunala uppdrag och verkade under ett antal år som kommunalstämmans ordförande. Austvägen i Långedrag är uppkallad efter honom.¹⁴⁸ Han ligger begravd i kv G3 nr 52.

O Andersson Organist i Askim och folkskollärare i Frölunda. Han var den första examinerade folkskolläraren i Västra Frölunda.¹⁴⁹ Begravd i kv G 3 nr 26.

Charles Eriksson (1878-1975) kallades i folkmun för "Tjalls". Han startade båttrafiken på leden Saltholmen-Asperö-Brännö Rödsten 1924. Skärgårdstrafiken utökades allteftersom och gjorde honom senare till ägare av densamma i den södra skärgården. Han var en mycket omtyckt person i trakten och aktiv in i det sista.¹⁵⁰

Anna Olivia Johansson (1875-1954) Olivia var barnmorska och länge den enda sjukvårdskunniga socknen. Hon kallades för Mor Liva och var allmänt känt i socknen. Hon ligger begravd på G4 nr 38.¹⁵¹

¹⁴⁴ Västra Frölunda 1991

¹⁴⁵ Bilder från Västra Frölunda 1994, s. 17

¹⁴⁶ Informant Eva Persson

¹⁴⁷ Informant Eva Persson

¹⁴⁸ Färdvägar i Västra Frölunda, s. 13

¹⁴⁹ Jonsson, O s. 25 samt V Frölunda hembygdsförening

¹⁵⁰ Västra Frölunda jubileumsbok, s. 158

¹⁵¹ Färdvägar i Västra Frölunda s. 18

Beskrivning - Västra Frölunda kyrkogård

Kyrkogården ligger ett stycke öster om kyrkan. Kyrkogården som ursprungligen anlades i anslutning till den gamla kyrkan, ligger idag i närheten av bostads- och industriområde, omskuret av större vägar och trafikleder. En minnestein har placerats på platsen för den gamla kyrkan

Omgärdning och entréer

Den äldsta kyrkogårdsdelen omges i norr, väst och i öster av en fogad och cementstruken stenmur. I söder gränsar den äldre delen till en senare utvidgad del som ligger lägre och avskild från den gamla delen. En viktig detalj i omgärningsmurens norra del i anslutning till huvudentrén, är de järnringar som finns fästade i muren. Järnringarna användes förr för kyrkobesökarnas hästar som stod uppställda utmed muren.

Den gamla kyrkogårdens huvudentré har en svartmålad järngrind med grindstolpar. I den västra muren finns en öppning som förbinder den gamla delen med ett i väster senare utvidgat kistgravsområde. I kyrkogårdens östra del finns i anslutning till den utvidgade delen i denna riktning en entré med en svartmålad smidesgrind. Den södra och senare anlagda delen av kyrkogården omgärdas av en stenmur som är lägre än den som omger det gamla kyrkogårdsområdet.

Grusade gångar avdelar kvarteren såväl på den äldre som senare utvidgade delar av kyrkogården.

Kyrkogårdens planform och karaktär

Kyrkogården har utvidgats i flera etapper och den senaste utvidgningen gjordes 1987, väster om den ursprungliga kyrkogården. De olika utvidgningsetapperna har sin egen karaktär både med avseende på gravskick och vegetation.

Kyrkogårdens äldsta del är indelad i fyra nästan kvadratiska fält, vilka benämns G 1, 2, 3 och 4. Öster om den gamla delen finns ett smalt kvarter, anlagt 1920, i nord-sydlig sträckning med två gravrader som avdelas med en grusad mittgång som förbinder den gamla kyrkogården med den senare utvidgade delen i söder. Den gamla kyrkogårdsdelen samt fält N1-N12, har grustäckta gravytter till skillnad från de övriga som är gräsplanterade.

Söder om den gamla kyrkogården finns den nya kyrkogården. Det utgörs av fält N 2-N16, samt AI och AII. Kvarter N2 och N11 följer mursträckningen och består av endast en gravrad. Kvarter N 5-N14 inrymmer vardera två gravrader i avlång nord-sydlig sträckning. N 15 är ett urngravområde där varje gravvård avgränsas från den intilliggande med klippt buxbom. Gravraderna avgränsas från varandra med ligusterhäck. Planteringen har givit kvarteret en mycket rumsskapande effekt. Kvarter N 16 är gräsplanterat och inrymmer urngravar med gravstenar som i stor utsträckning är

Monumentala gravvårdar i kvarter G 4. (GSM 17-99,20)

Det utvidgade begravningsområdet söder om den gamla kyrkogårdsdelen. (GSM 17-99,27)

naturstenar. Kvarter A I och AII är allmänna kvarter som ännu i mycket liten utsträckning tagits i anspråk för gravsättning.

Väster om den gamla kyrkogårdsdelen finns fält 21, 22, 23 och 24. Det är kyrkogårdens senast anlagda del som inrymmer såväl urngravar som kistgravar. Gravytorna är gräsplanterade. Fälten har en nästan rektangulär form och ligger i norsydlig sträckning med gravvårdar i rätta rader och i vissa fall rygg mot rygg. Gravvårdarna vänder sig mot väster och öster och saknar genomgående stenramar.

Vegetation

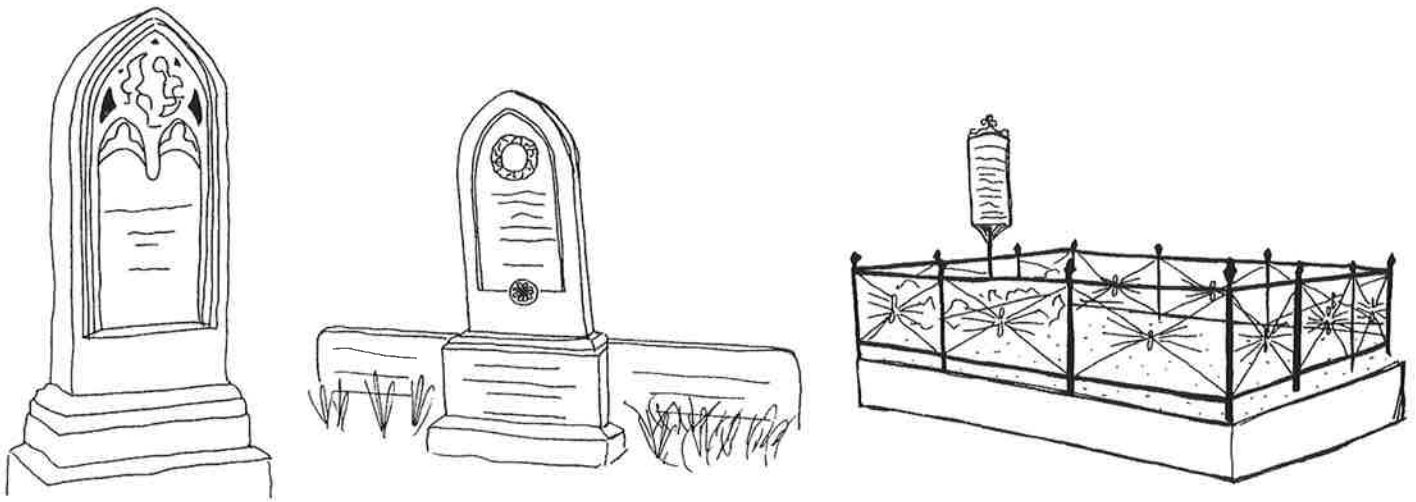
Ur växtlighetssynpunkt skiljer sig kyrkogårdens olika delområden från varandra. Vegetationen utgör en väsentlig del av de arkitektoniska stilideal som funnits vid tiden för utvidgningen. Trädkransen runt den gamla kyrkogården samt den varierade vegetationen på senare utvidgade delar ger kyrkogården en lummig karaktär.

Den äldsta delen av kyrkogården har äldre almar planterade utmed kyrkogårdens västra mursträckning och även mot den norra, men här betydligt glesare. Mittgången från huvudentrén i norr fram till platsen för den gamla kyrkan har tidigare varit flankerade med almar planterade på jämt avstånd till varandra. Flera av dem är numera borttagna och endast ett fåtal träd återstår invid platsen för den gamla kyrkan. Utmed den östra mursträckningen finns oxlar planterade. En caragenahäck har planterats innanför muren i norr. Mellan almträden utmed den östra muren bildar syrenbuskar en effektiv barriär mot den trafikerade vägsträckningen (gamla Särövägen). De gravsatta ytorna på den gamla kyrkogården är grustäckta och ingen vegetation finns inom fälten i övrigt.

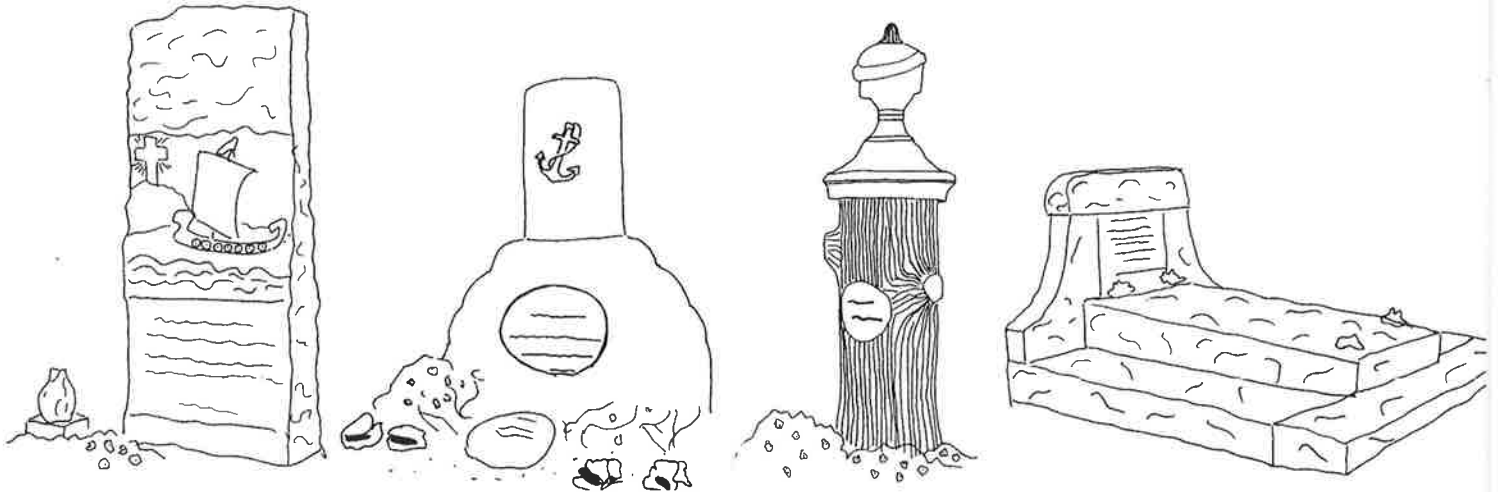
Den äldsta delen ligger högre än det utvidgade området i söder. Områdena avskiljs från varandra med en grässlänt samt betongplattor med småstensyta. Den utvidgade delen i söder kantas av en trädrad med oxlar utmed omgärdningsmuren. Oxlar finns också i vardera änden av kvarter N5 -N14 samt inramar kvarter N15 och N16. Kvarter N5-N14 har gravvårdar som placerats rygg mot rygg och mellan dessa finns mindre träd planterade. En liten planteringsyta med idegran och rosor finns också i den nordliga änden i kvarter N3 och N4.

Kvarter N 15 utmärks av planteringar som fått en rumsskapande funktion och ger kvarteret en alldeles egen karaktär. Gravraderna är placerade rygg mot rygg och avdelas med ligusterhäck. Varje gravvård inramas på sidorna av buxbom och avgränsas på så vis från den intilliggande.

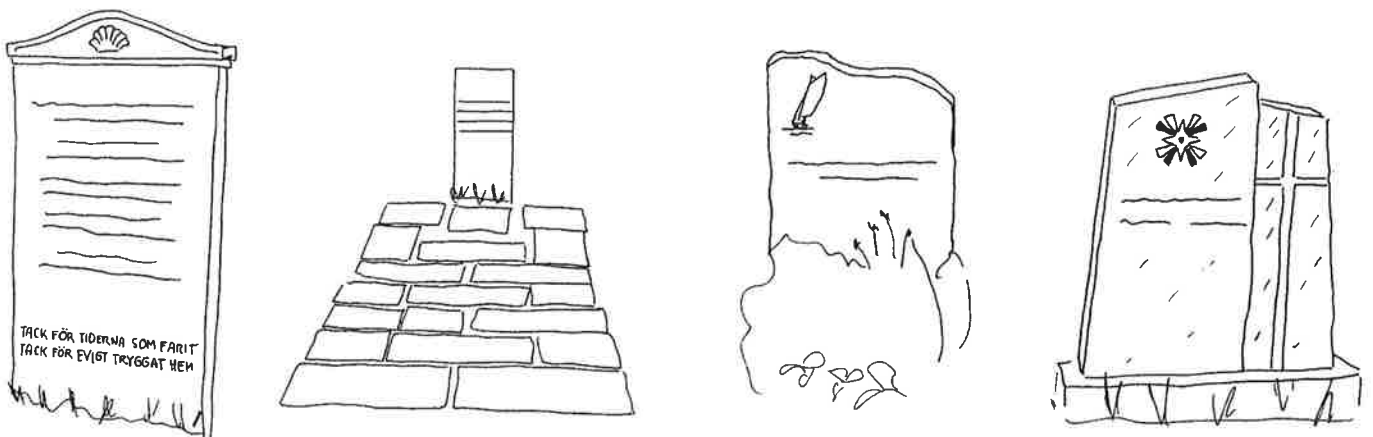
Den senaste utvidgade kyrkogårdsdelen väster om den äldsta delen avgränsas i sin västra del med lindar. Kvarteren är gräsplanterade. Vegetationen i övrigt inom kvarteren utgörs av mindre löv- och prydnadsträd. I kv 23 finns till exempel ett japanskt körsbärsträd. Träden står på sina håll lite slumpmässigt planterade. Gravraderna i kv 21 avdelas från varandra med dekorativa hängträd. En snöbärshäck bildar gräns i norr mot parkeringsplatsen och materialboden. Kvarter 22 avgränsas i väster av tätväxande alm och blandade häckbuskar.

Gravvårdar från decennierna kring sekelskiftet 1900. De två vårdarna till vänster är från sent 1800-tal och det smäckra järnstaket är från 1920-talet. Gravarna finns på G4 nr 395, G3 nr 254 respektive N1 nr 1.

På kyrkogården finns flera gravvårdar som visar prov på stenhuggarnas skicklighet och havets betydelse för bygden. Gravarna finns på fält G 2 nr 127, G 4 nr 374, G 1 nr 77 respektive G 1 nr 62.

På kyrkogårdens senare utvidgade delar finns gravvårdar med klassicerande och funktionalistiska stildrag. Nutida gravar präglas av friare former och symbolik. Gravarna finns i kvarter N 5 nr 21, N 9 nr 28, N 15 nr 7 samt kv 22 nr 71.

Gravvårdstyper

Följande avsnitt kommer att behandla de unika samt de vanligast förekommande gravvårdarna från varje tidsperiod som finns representerade på Frölunda kyrkogård. En utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte behandlas här finns i kapitlet "Historisk översikt beträffande gravvårdsskicket i Sverige".

Gravvårdstyper från Västra Frölunda finns representerade från 1600-talet och framåt i tid. De äldsta gravvårdarna utgör ett fåtal, varav tre betraktas som museivårdar och finns uppställda utmed den norra muren på den gamla kyrkogården. Claessons grav liksom två hällar finns bevarade på sina ursprungliga platser i närheten av platsen för den gamla kyrkan.

De två äldsta gravstenarna från 1680 respektive 1729 är två resta gravstenar med relativt lika utformning. Dekorationerna är i form av kors samt symbolen för den helige Ande i form av en stiliserad duva. De yngre stenen har inskriptionen på framsidan och utsmyckningar på baksidan som får betraktas som mycket ovanlig. Dekoren utgörs av inristade fyrklöver och hjulkors samt en flagga som fäster mot ett upp och nedvänt hjärta eller liknande. I anslutning till den avlidnes namn finns förkortningen IHS, vilket på latin är en förkortning av "Iesus Kominum Salvator" (=Jesus Människornas Frälsare) eller "In Hoc Signo" som betyder i detta tecken (skall du segra). Efterföljande inskriptioner anger årtal och namninitialer, t ex AED som kan betyda Anna Eriksdotter.

En annan gravtyp från 1700-talet är hällan. Claessons gravvård från år 1728 är indelad i tre lika stora hällar med järnringar i vardera hörnet. Utöver initialerna saknar graven utsmyckning. En sandstenshäll finns i kvarter G4 med namninskription och verscitat som täcker hällens yta. Ytterligare en häll, delvis renoverad, finns inom samma kvarter.

Den gamla kyrkogården har flera iögonfallande obelisker i röd och svart granit från decennierna kring sekelskiftet 1900. Gravstenarna från tiden kring sekelskiftet är ofta helt eller delvis polerade och de senare har vanligtvis en grovt bearbetad yta. Gravvårdarnas ornamentik och symboler är ofta influerade av havsanknutna yrkesområden. Dekor med ankare i relief och utsmyckning med snäckor på gravytorna är till exempel vanligt förekommande på den gamla delen av Frölunda kyrkogård. Invid den västra muren finns en monumental släktgrav rest till minne av en lotssläkt från trakten.

En högrest obelisk invid den norra muren i kv G3 omges av ett järnstaket. Ett vackert järnstaket med jugendinspirerad utformning finns i kv N1 invid mursträckningen. Staket och inskriptionsplatta är väl arbetade till en stilmässigt sammanhängande helhet.

I slutet av 1800-talet var sengotiken en utbredd arkitekturstil. Detta återspeglas även på kyrkogårdarna. På Västra Frölunda kyrkogård finns ett fåtal gravvårdar i marmor med dekor utformad i karakteristisk spetsbågestil. Under 1800-talets senare del blev också multikonsten spridd på gravvårdar i form av utsmyckningar på gravstenarna i emalj som t ex Kristusfigur eller lagerkrans, vilka finns representerade på Västra Frölunda kyrkogård.

Kring sekelskiftet var stenhuggarindustrin en snabbt expanderande näring på västkusten. Stenhuggarkonsten återspeglas på ett mycket påtagligt sätt på Västra Frölunda kyrkogård i form av monumentala granitvårdar vars dekor i många fall ägnats stor omsorg och konstfärdighet. Flera gravvårdar har också rikt arbetade stenramar som tillsammans med gravstenen bildar en sammanhängande enhet. Stenramarna har i flera fall dekorhuggen ornamentik i form av facklor och andra symboler.

Den utvidgade delen i söder inrymmer gravvårdar från anläggningstiden på 1930-talet fram till ca 1980-talet. Gravvårdarna varierar något i höjd, bredd, bearbetning, typsnitt och stenmaterial. Samtliga omges av vanligtvis smala och polerade stenramar. Området uppvisar en relativt stor spridning av gravvårdar från efterkrigstid.

Inom kvarter N16 finns flera naturstenar som omarbetats till gravvårdar. Dekoren på gravstenar från perioden 1970 till 1990 tenderar att vara mer personligt utformad. Rätlinjigheten har frångåtts och i stället ersatts av friare former t ex hjärt- eller cirkelform. Symbolspråket kan utgöras av t ex båtar eller nallar (barngrav). Ibland finns personliga verser och hälsningar till den avlidne.

Sammanfattande karakteristik

Kyrkogården i Västra Frölunda anlades ursprungligen på medeltiden. Men den historia som idag är den tydligaste är det sena 1800-talets krav på symmetri och ordning. Trädkransen, de likformade kvarteren och de rätta gravraderna är tydliga stilelement från denna tidsperiod.

Den äldsta kyrkogården uppvisar stor variation av gravvårdar från decennierna före sekelskiftet 1900 fram till vår egen tid. Gravvårdarna speglar också stenbrytningens betydelse i området. Bland gravvårdstyperna finns exempel på lokala varianter såväl som i övrigt vanligt förekommande. Närheten till havet är tydlig med avseende på gravarnas symbolspråk samt de sjöfartsanknytna yrkestitlarna på gravstenarna.

Senare utvidgade delar på kyrkogården har sin egen karaktär och gravvårdstradition. Kyrkogårdsutvidgningar från efterkrigstid har vanligtvis en mycket homogen karaktär. Gravvårdar från denna tid är dock relativt varierande på den Västra Frölunda kyrkogård. Den rumsskapande liguster- och buxbomplanteringen i kvarter N 15 har ingen motsvarighet på samtida kyrkogårdar inom Göteborg. De olika utvidgningsfaserna på kyrkogården speglar tydligt olika ideal och stilar under skilda epoker.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Askims norra och södra kyrkogårdar samt Västra Frölunda kyrkogård är historiska miljöer som ger en bild av begravningskulturens historia från 1600-talet fram till idag. På Askims norra kyrkogård finns fem gravstenar från 1600-1700-talet bevarade. Västra Frölunda bevarar också ett fåtal äldre gravstenar från 1700-talet. Kyrkogårdarnas gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Askims norra och södra kyrkogård samt Västra Frölunda kyrkogård rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

I det följande avsnittet ges en sammanfattning av de lagar som reglerar värden av våra begravningsplatser och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden.

Lagstiftning

Från och med den 1 januari 1989 har pastoraten själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar där den kommunala byggnadsnämnden utför viss prövning som faller under Plan- och bygglagen¹⁵². Länsstyrelserna prövar numera bara de kulturhistoriska intressena. Nedan kommer delar av de lagar som konstituerar den ansvarsfördelning som gäller vid värden av kyrkogårdar att presenteras.

*Kulturminneslagen*¹⁵³

Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1/1 1989. I lagens inledningskapitel (1 kap 1 §) slås fast att alla människor, ägare och brukare av kulturegendom, har ansvar för värden av kulturmiljön, vad den än består av: *“Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.”*¹⁵⁴ Det innebär följaktligen att vi alla, gravrättsinnehavare, förvaltare, besökare, antikvarier m fl som kommer i kontakt med kyrkogårdar på ett eller annat sätt är ansvariga för värden av dessa.

Fjärde kapitlet omfattar den kyrkliga miljöns kulturhistoriska värden och är indelat i tre avsnitt: Kyrkobyggnader och kyrkotomter, Kyrkliga inventarier samt Begravningsplatser.

¹⁵² SFS 1987:246

¹⁵³ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Hoberg 1990

¹⁵⁴ SFS 1988:950

Staten har endast tillsyn över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före år 1940 och tillsynen koncentreras till kulturhistoriska intressen. Om Riksantikvarieämbetet så beslutar kan det dock även gälla de anläggningar som tillkommit senare. Även om ett stort ansvar vilar på pastoraten idag så när det gäller kulturhistoriska intressen är det många gånger länsstyrelsens sak att pröva ärendet.

I 4 kap 11 § uttrycks: *“I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.”*¹⁵⁵ Detta är en generell formulering som innebär att den omfattar alla begravningsplatser oavsett ålder. Att vårda och underhålla kyrkogårdar är pastoratens uppgift. Vården och underhållet måste utföras på ett sätt så att de kulturhistoriska värdena inte minskar.

Fortsättningsvis redogörs i § 13 för att: *“I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen*

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- 2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.”*¹⁵⁶

Det kan vara svårt att veta vad väsentlig ändring innebär. Här är några exempel som Riksantikvarieämbetet ger.¹⁵⁷

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad ex staket eller mur
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av konstnärlig utsmyckning utomhus då det ej rör sig om betydelselösa förändringar av praktisk karaktär
- större förändringar av gravkvarter och vägsystem inom begravningsplatsen
- små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, t ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Det vanligaste problemet är det som uttrycks i den sista punkten dvs de små förändringar som utförs kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. För att undvika det måste man tänka långsiktigt: vad får den här åtgärden för konsekvenser om den upprepas?

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 § *“Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.”*¹⁵⁸ Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länssty-

¹⁵⁵ SFS 1988:950

¹⁵⁶ Ibid

¹⁵⁷ Hoberg s. 5 f

¹⁵⁸ SFS 1988:950

relsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Det gäller dock ej enskilt ägda föremål t ex gravvårdar med gravrätt.

Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen § 19 som avslutas: "...*samt vissa äldre gravvårdar.*"¹⁵⁹ De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhällar i kyrkans golv och hällar av kulturhistoriskt värde, oavsett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade.

Begravningslagen

Begravningslagen trädde i kraft den 1 april 1991. I begravningslagen finner man ytterligare bestämmelser som har betydelse för kulturvården av kyrkogården. Det gäller bl a utformningen av nya gravanordningar som får konsekvenser för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på kyrkogården. I 7 kap 26 § sägs: "*Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.*"¹⁶⁰

I propositionen rörande den nya begravningslagen (Prop. 1990/91:10) förtydligas upplåtarens möjligheter att utforma begränsade föreskrifter. "*Upplåtarens begränsade föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip och de får inte vara mer långtgående än vad som är nödvändigt för att tillgodose en god gravkultur.*"¹⁶¹ I anslutning till detta framhåller författaren att föreskrifter som kan anses befogade för en del av en begravningsplats, t ex med hänsyn till miljön eller de kulturhistoriska värdena, inte alltid går att hävda i en annan del. För att kringgå problemet föreslås upplåtaren att planera vissa delar av begravningsplatserna så att enskilda där får en större frihet. Upplåtaren kan med andra ord meddela föreskrifter som syftar till att förhindra påtagligt störande inslag i en känslig miljö.

I propositionen uttrycks tydligt hur stark den enskildes rätt är när det gäller utformning av gravanordning. Det blir alltså betydelsefullt var huvudmannen upplåter gravplatser och framför allt hur han återupplåter. Det är viktigt att förstå att när huvudmannen återupplåter en gravplats tappar han i princip kontrollen över gravanordningen.

Vidare gäller i 7 kap 37 §: "*Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan*

¹⁵⁹ SFS 1988:1188

¹⁶⁰ SFS 1990:1144

¹⁶¹ Prop. 1990/91:10 s. 62

*lämplig och därtill avsedd plats.”*¹⁶² Paragrafen uttrycker att pastoratens ansvar för att bevara kyrkogården kulturhistoriska värden även regleras genom begravningslagen och lägger därmed ett stort ansvar på pastorn även vad gäller de enskilda gravanordningarna.

Naturvårdslagen

Ytterligare ett regelverk som påverkar vissa delar av kulturmiljön är Naturvårdsförordningen¹⁶³. Det nyinstittade biotopskyddet tillämpas bland annat som skydd för alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 beskrivs vad som definieras som allé: *”Lövtred planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd.”* Då vi ofta finner trädrader på kyrkogårdarna som faller inom ovanstående definition kan biotopskyddet komma att spela avgörande roll ifråga om hur man vårdar kyrkogårdens träd.

I lagens förarbete förklaras hur det är tänkt att biotopskyddet skall fungera: *”Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enskilda träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén.”*

Vidare preciseras varför alléerna skall skyddas: *”De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplats för hålbbyggnade fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom.”*

Bevarandeförslag - Askims kyrkogårdar

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Askims norra och södra kyrkogård är det betydelsefullt att bevara den miljö som skapas av fältens form, gångsystem och vegetation och som ger kyrkogårdarna dess karaktär.

Kyrkogårdarnas gravanordningar ger uttryck för formvariationer och stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten under de perioder den har använts. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar.

Den effektiva återupplåtning av gravrätter som har skett över tid på Askims norra kyrkogård har resulterat i att endast ett fåtal gravvårdar från 1600- och 1700-talen har beva-

¹⁶² SFS 1990:1144

¹⁶³ SFS 1993:1086

rats. Från 1800-talet finns inte en enda gravsten bevarad. På Askims södra kyrkogård finns gravvårdar från dess anläggningstid fram till nutid. Gravvårdar från senare tid är dock dominerande.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval av dessa gjorts efter bestämda kriterier. Samtliga gravvårdar på Askims norra och södra kyrkogård uppförda före 1920 har bedömts särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få i relation till andra gravvårdstyper. Gravvårdar med ålderdomligt utseende, speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta har fått ett starkt skydd, men de flesta av dessa kategorier faller är äldre än 1920 och skyddas därför automatiskt.

Riktlinjer för Askims norra kyrkogård som helhet

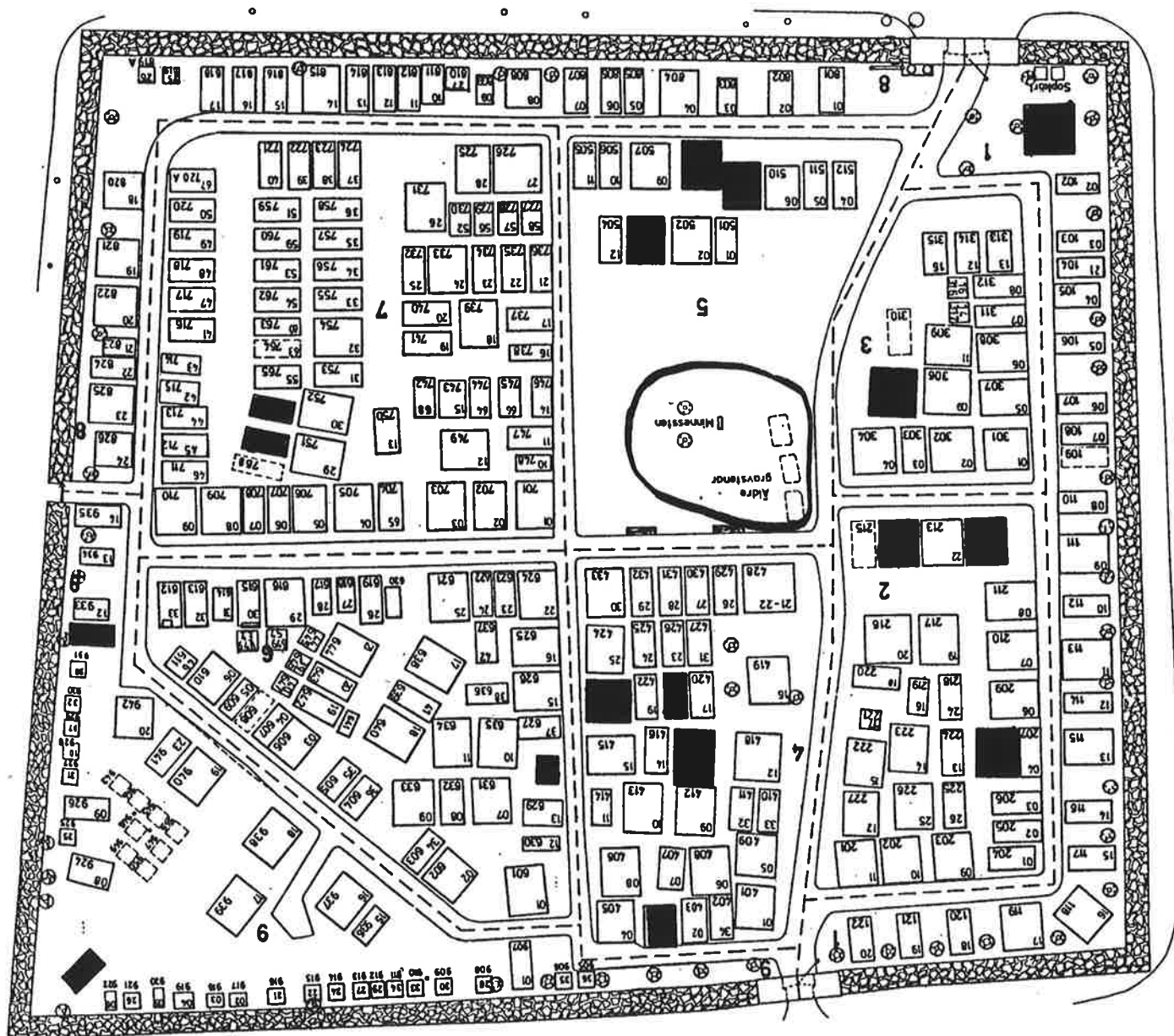
Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den troligtvis har ursprunglig form.
- Kyrkogårdens nuvarande kvartersindelning tillkom huvudsakligen i samband med planeringen av kyrkogården 1921 och skall bevaras.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från omdaningen av kyrkogården 1921. Några gångar är dock av äldre datum. Gångarna är fortfarande grustäckta vilket även framgent skall bibehållas. På sina håll är gångstråken numera nästintill igenväxta.
- Stigportarna utgör ett omistligt inslag i kyrkogårdsmiljön och skall bevaras. Även den tillhörande muren samt övriga äldre entréer skall bevaras.
- Den kraftiga omgärningsmuren är sannolikt mycket gammal och ska bevaras. Stegen i muren invid den östra stigporten är en unik detalj i kyrkogårdsmiljön.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Den äldre trädkransen utmed kyrkogårdsmuren skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande. Övriga bevaransvärda äldre lövträd är de lönnar som finns invid platsen för den gamla kyrkan på fält 5.
- Gravanordningar äldre än 1920 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1920 bör ej återupplåtas.
- Sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Det är av största vikt att bibehålla kyrkogårdens karaktär som helhet med de variationer som den inrymmer. En urskiljning av enskilda gravvårdar har gjorts inom varje fält. Ett visst antal gravvårdar skall bevaras som de är, men de flesta kan återanvändas på plats. Riktlinjerna skiljer sig mellan den gamla respektive den nya delen av kyrkogården.

På den utvidgade kyrkogårdsdelen är det framförallt fältens övergripande karaktär och struktur som är bevarandevärd. Tillkommande gravvårdar ska därför underordna sig

Plan över Askims norra kyrkogård med den äldre respektive den yngre delen. Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar är markerade. (Västra kyrkogårdens arkiv)

fältens helhetsverkan, men ges samtidigt stor frihet i utformning. Några enskilda gravvårdar har inventerats och klassats som kulturhistoriskt värdefulla som representanter från sin tid.

Specifika regler har utformats för vissa enskilda fält. Generella regler gäller dock där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1920 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1920 skall ej återupplåtas.
- Sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske med eller utan stenram och utformas med hänsyn till de äldre omgivande gravvårdarna.

För de enskilda kvarteren gäller följande:

Kvarter 1, 2, 3, 4, 7 och 8

Kvarteren inrymmer gravvårdar främst från efterkrigstid med relativt homogen utformning. I kvarter 9 finns kist- såväl som urngravar med urngravarna placerade invid mursträckningen i väst. Kvarteren inrymmer få äldre gravstenar vilket ger en relativt stor frihet vad gäller utformningen av nytillkomna gravanordningar. Utöver generella regler gäller följande:

- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kist- eller urngravformat beroende på var den skall placeras. Urngravar finns endast i kvarter 9, med undantag av ett fåtal i kv 3 och 8.

Kvarter 5

Kvarteret inrymmer endast ett fåtal gravvårdar. De har placerats i kvarterets östliga del med hänsyn till minnesplatsen för den gamla kyrkan, som lämnats fri från gravsättning. Gravanordningarna inom kvarteret vänder sig mot öst. Utöver generella regler gäller följande för kvarteret:

- De tre äldre gravhällarna i kvarterets västra del har sannolikt ursprungligen legat inne i kyrkan. De är numera otydbara och nedsjunkna i marken. De skall bevaras på plats och vårdas som minnesmärken från Askims första kyrka och bevaras som kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Bevarandet av äldre gravstenar på ursprunglig plats ger kyrkogården historisk kontinuitet.
- Platsen för den gamla kyrkan skall vårdas som minnesplats och även fortsättningsvis hållas fri från ytterligare gravsättning.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat och de skall placeras med hänsyn till kvarterets övergripande karaktär.

Kvarter 6

Kvarteret domineras av gravvårdar främst från efterkrigstid. Inom fältet finns också en av kyrkogårdens få äldre gravvårdar bevarad på sin ursprungliga plats. Utöver generella regler gäller därför följande:

- Den sk kapargraven med gravnummer 628 skall bevaras och vårdas på plats. Det ger kyrkogården historisk kontinuitet.

Övriga gravar/museivårdar

Fyra gravstenar står lutade mot muren i det nordöstra hörnet av kyrkogården. De har flyttats från sina ursprungliga platser, varför ingen tillhörande grav finns.

- Samtliga gravstenar har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras och vårdas. De är i behov av kontinuerlig rengöring och översyn.

Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården, kvarter F

Följande generella riktlinjer gäller för den yngre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Kvarterets planform bör bevaras.
- Vegetationen bör bevaras eftersom den är väsentlig för rumsindelningen i området. Den ger uttryck för de ursprungliga intentionerna som rådde i samband med anläggandet av begravningsområdet.
- Ett representativt urval av gravanordningar från tiden vid kyrkogårdens anläggande och fram till idag bör bevaras i framtiden.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde avses att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovannämnda kategori skall vårdas, d v s järndetaljer skall målas och underhållas, skadade gravvårdar skall lagas och konservator upp-rätta program för att på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får avlägsnas, flyttas eller åter-upplåtas.

Det är angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering görs på ett sådant sätt att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Riktlinjer för Askims södra kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den delvis har ursprunglig form. Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från planeringen av kyrkogården omkring sekelskiftet 1900. Gångarna är alltså grustäckta, vilket även fortsättningsvis skall bibehållas.
- Omgärningsmuren liksom smidesstaketet i nordost samt ursprungliga äldre entréer med grindar och grindstolpar skall bevaras.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Trädkransen med almar, lind och lönn utmed kyrkogårdsmuren skall bevaras, liksom solitära äldre lövträd på kyrkogården. Skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.
- Bårhuset skall inte genomgå några väsentliga ändringar. Dess ursprungliga karaktär ska bevaras.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Specifika regler har utformats för vissa enskilda fält. Generella regler gäller dock där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1920 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1920 skall ej återupplåtas.
- Buxbomhäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.

För de enskilda kvarteren gäller följande:

Kvarter 1 och 2

Kvarteren är kyrkogårdens äldsta. Gravanordningar finns representerade från slutet av 1800-talet och fram till idag, med betoning på gravvårdar från 1930-60-talen. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär bibehålls för att på visa att de använts kontinuerligt. Därför ska ett representativt urval av gravvårdar från varje tidsperiod finnas representerade inom fältet och bevaras på plats.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Järnkors bevaras och vårdas på plats.

Kvarter 3 och 4

I kvarteren finns gravanordningar med relativt homogen karaktär från efterkrigstid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Kvarterens planform skall bevaras
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat och med stenram.

Plan över Askims södra kyrkogård: kvarter 1, 2 och 3 med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade. (Västra kyrkogårdens arkiv)

Kvarter 5

Kvarteret utgörs av området väster och nedanför kyrkan som gränsar till kvarter 4. Kvarteret utgörs av ett terrasserat urngravområdet direkt väster om kyrkan samt ett kistgravområde med ett fåtal urngravar placerade utmed gången.

- Kvarterets planform skall bevaras.
- Terrasseringen skall bevaras liksom tillhörande trappor med räcke. Vegetationen utgör också en väsentlig del av gravsättningsområdet som urnlund.
- Nyttillskott av gravanordningar i den terrasserade urngravdelen skall utformas i likhet med befintliga gravanordningar, d v s i form av lock, liggande gravvård eller rest sten i lika format som befintliga. Enhetligheten utgör områdets huvudsakliga karaktär.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnkors skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

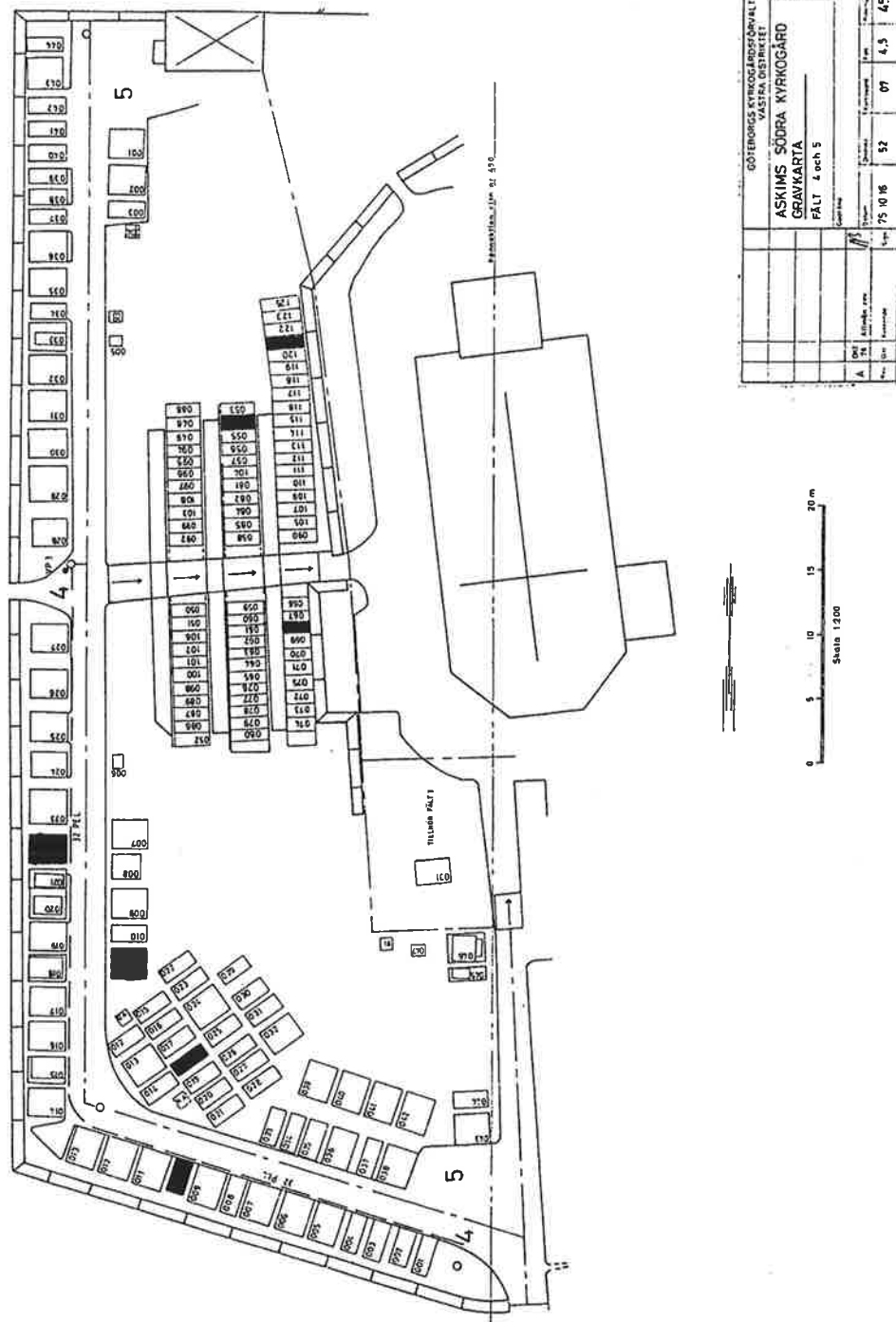
Bevarandeförslag - Västra Frölunda kyrkogård

Genom att studera gravanordningar från olika tidsperioder kan man bilda sig en uppfattning om skiftningar i stilideal, olika typer av tillverkningsmetoder samt vilka personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen. Det är därför av största vikt att ett representativt urval av gravanordningar från olika tidsperioder bevaras och vårdas för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och socknen.

Bevarandeprogrammet för Västra Frölunda kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation samt generella riktlinjer för den äldre respektive senare utvidgade delar med specifika riktlinjer för vissa enskilda fält.

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras i såväl den äldre som senare utvidgade områden.
- Kyrkogårdens omgärdning i form av stenmur skall bevaras. Muren visar kyrkogårdens olika utvidgningsfaser och vid eventuell utvidgning skall befintliga murar bevaras för att påvisa den äldre planformen.
- Entréerna i den norra respektive östra muren skall bevaras med grindstolpar och grindar.
- Trädkrans och solitärträd på den äldre såväl som på den yngre delen av kyrkogården är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd skall bevaras och skadat växtmaterial skall ersättas med samma typ av växter. Även senare tillkommen vegetation på utvidgade delar med rumsskapande och arkitektonisk betydelse skall bevaras.
- Befintliga gångar skall bevaras.

Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården

Följande generella riktlinjer gäller för den äldre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Sparsam plantering rekommenderas inom fälten för att bibehålla fältens karakteristiska öppenhet.
- Fältens planform skall bevaras och som en följd av detta även gångsystemet.
- Alla gravanordningar äldre än år 1900 har stort kulturhistoriskt värde, då dessa är förhållandevis få i relation till senare gravvårdstyper. Det är dock viktigt att ett representativt urval från yngre tidsperioder bevaras för att påvisa att kyrkogården kontinuerligt har använts.
- Återlämnade gravanordningar med stort kulturhistoriskt värde skall ej återupplåtas eller återanvändas.
- Återlämnade stenramar utan vård skall bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar på befintliga tomma gravplatser skall utformningen göras på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens och de enskilda fältens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.
- Trädkransen med almar utmed kyrkogårdsmuren skall bevaras.
- Omgärdningsmuren skall bevaras. Den inramar den äldsta delen av kyrkogården och den avgränsar den äldre kyrkogården från senare utvidgade delar.
- På utsidan av den norra mursträckningen vid den gamla delen finns järnringar som använts för kyrkobesökarnas hästar. Järnringar i likhet med dessa finns bevarade endast på enstaka håll och betraktas som unika med kulturhistoriskt värde och skall bevaras.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Utöver de generella riktlinjerna gäller följande specifika regler för de enskilda fälten inom den äldre delen av kyrkogården:

Kvarter G1, G2, G3 och G4

Kvarteren utgör sammantaget kyrkogårdens äldsta del. Gravanordningar finns representerade från 1600- talet fram till idag. Några äldre gravvårdar från 1700-talet finns bevarade på sin ursprungliga platser. Ett fåtal äldre gravstenar står placerade invid

(Västra kyrkogårdens arkiv)

den norra mursträckningen och betraktas numera som övriga gravar/museigravar. I kvarteren finns även ett flertal gravvårdar från efterkrigstid huvudsakligen placerade i den södra delen i kvarter G2 och G4. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, d v s järnstaket och järndetaljer skall målas och underhållas, skadade vårdar skall lagas, buxbomhäckar och sedumtäckta gravytor skall skötas och konservator skall upprätta program för att på så sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär bibehålls för att påvisa att det har använts kontinuerligt. Därför skall ett representativt urval av gravvårdar från varje tidsperiod som finns representerat i fältet bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Det är av största vikt att de kulturhistoriskt värdefulla gravanordningarna bevaras på plats, vilket ger kyrkogården historisk kontinuitet.

Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller senare utvidgade delar av kyrkogården som helhet:

- Planformen skall bevaras då den har ursprunglig form.
- Gångsystemen skall bevaras. Grusade gångar ska även fortsättningsvis vara grusade.
- Muromgärdningen samt entré med grind i den östra muren ska bevaras.
- Vegetationen utgör en väsentlig del av kyrkogårdens karaktär. Den har både rums- skapande och arkitektonisk betydelse för intentionerna i samband med olika utvidgningsfaser. Den ska bevaras och skötas även framgent.

Kvarter N1-N14

Kvarteren utgör den nya kyrkogården söder om den gamla. Kvarter N 1 inrymmer också i sin norra del ett fåtal äldre gravanordningar, t e x ett omsorgsfullt utformat järnstaket. I kvarteren finns gravanordningar från hela 1900-talet representerade. Äldre gravanordningar från 1900-talets början finns dock endast i kvarter N1. Varje kvarter utgörs av två gravrader som ligger rygg i rygg och avdelas med häckar. Gravanordningarnas höjd och bredd är huvudsakligen homogen, men med flera inbördes variationer och utformning. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande regler för den senare anlagda delen av kyrkogården:

- Nytillskott av gravvårdar skall utformas med hänsyn till de befintliga gravanordningarna och kvarterens övergripande karaktär.
- De äldsta gravvårdarna på den utvidgade delen är viktiga för att påvisa anläggningsperioden. Därtill skall ett representativt snitt av gravvårdar från varje tidsperiod som finns representerat i fältet bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.

Kvarter N 15

Det gräsplanterade kvarteret inrymmer endast urngravar placerade i rätta rader. En Ligusterhäck avdelar raderna från varandra. Buxbom har planterats som avskiljare mellan varje gravanordning. Planteringsarrangemanget saknar motsvarighet bland samtida kyrkogårdar i Göteborgsområdet. Utöver generella riktlinjer gäller följande:

- Häckplanteringarna utgör en väsentlig del av ursprungliga intentioner i samband med anläggandet av kvarteret och bör bevaras och skötas även framgent.
- Nyttillskott av gravanordningar inom kvarteret skall utformas i enlighet med kvarterets övergripande karaktär.

Kvarter N 16, 21, 22, 23 och 24

Kvarter N 16 inrymmer urngravar placerade i rätta rader på den gräsplanterade ytan. I kvarteret finns flera naturstenar som använts som gravvårdar. Kvarteret kantas av oxlar, men saknar i övrigt vegetation på den gräsplanterade gravsättningsytan. Fält 21, 22 och 24 inrymmer kistgravar till skillnad från fält 23 där det enbart finns urngravar. Inom kvarteren finns sparsamt planterade prydnadsväxter. Utöver generella riktlinjer gäller följande:

- Vid nyttillskott av gravanordningar skall de placeras och utformas med hänsyn till fältens övergripande struktur och karaktär.

Övriga gravar

Utefter den norra muren finns kyrkogårdens äldsta bevarade gravstenar uppställda. Dessa har flyttats från sina ursprungliga platser, varför ingen tillhörande grav finns. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Samtliga gravstenar har stort kulturhistoriskt värde. De har renoverats under vintern 1998-99 i stenverkstaden och behöver kontinuerlig översyn framgent.

Riktlinjer för enskilda gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovannämnda kategori skall vårdas, d v s järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får avlägsnas, flyttas eller återupplåtas.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar skötselkurser i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan för att på så sätt säkerställa ett bevarande av de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna som är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att veta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenytan rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina¹⁶⁴ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i

¹⁶⁴ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tidsintervallet skall vara synligt. Rengöring som har gjorts kan inte göras ogjord eftersom rengöring inte är en reversibel behandling. Sluta därför medan tid är.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvissningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hållkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärr skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenyterna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generellt lagningen några millimeter större än originalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall endast utföras av fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösningsbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålmodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från kistlocken och sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett fåtal av gravanordningar på Västra Frölundas och Askims kyrkogårdar är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av renovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljefärg.

Källor och litteratur

Informanter

Informant 1	Ingrid Vinge m fl, Askims hembygdsförening
Informant 2	Eva Persson, Ove Drejestam m fl, Västra Frölundas hembygdsförening
Informant 3	Helge Gunér, Ragnar Nilsson, Askims hembygdsförening

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga Byggnadsstyrelsens handlingar rörande Askims kyrka.
- Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Askims kyrka
- Tidningsurklipp rörande Askims kyrka

Askims församlings arkiv:

- Handlingar angående kyrkogårdar
Pärm: Norra kyrkogårdens utvidgning
Mapp 19, OI, OVI c

Västra Frölunda församlings arkiv:

- OI II Handlingar angående kyrkogården 1945-1946
- K II a 1 Kyrkostämmans protokoll 1876-1911
- O I:4 Handlingar angående Västra Frölunda kyrkogård osv 1917

Göteborgs stadsarkiv:

- Kartor över Askims och Västra Frölundas byar

Göteborgs Stadsmuseums arkiv:

- Artiklar rörande Askims kyrka, kyrkogårdar och bygd
- Fotografier på kartor och Askims kyrka och kyrkogård
- Ritningar rörande Askims kyrka

Kyrkonämndens centralarkiv, Göteborg:

- Kyrkogårdsstyrelsens protokoll

Landsarkivet i Göteborg, Kyrkoarkiv, Askim och Västra Frölunda:

- Askims sockenstämmoprotokoll 1869-62, KI:2
- Räkenskaper för kyrkan
- Övriga handlingar rörande kyrka och kyrkogård
- KI:I, O:I
- KI:J

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, kulturmiljöenheten, Göteborg:

- Undersökning av Askims och Västra Frölunda kyrkogårdar utförd av ABAKO 1980

Berg, K-O	Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989
Berg, K-O	Pressmeddelande 1980-10-14
Hoberg, B	"En ny utmaning - Kulturminneslagen". Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdschefer årskongress, Växjö 3-5 september 1990
Hoberg, B	"Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12

Tryckta källor och litteratur

Askims hembygdsförening	Årsskrifter från olika årgångar
Askims kommun	Askim genom tiderna. En bok om historia, natur och bebyggelse. Göteborg 1973
Baeckström, A	Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923
Bucht m fl	Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992
Centrala gravvårds-kommittén	Inskrifter och symboler på våra gravvårdar. Västervik
Eriksson, Gustaf	Frölunda gamla och nya kyrka. I skriftserien "Sveriges kyrkor - Västergötlands stift 1-19. Göteborg

- Fajersson, M** Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1993
- Hörman, Ernst:** Västra Frölunda och Askims krönika
- Jonsson, Oscar:** Skolor och lärare i Västra Frölunda och nya Varvet. Göteborg 1976
- Kyrkogårdens form och miljö** Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991
- Lagerberg, Carl** Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902
- Lindgren, A** Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869
- Lorentzson, M** "Att dö på rätt sätt under medeltiden". I Dödens riter. Red. Söderpalm, K. Borås 1994 om aktuell kyrkogård ur boken"
- Mannerstråle, C-F** "Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 24-29
- Nyström, Lars** Västra Frölunda. Stadens gräns mot havet. Göteborg 1967
- Prytz CG** Kronologiska anteckningar rörande Göteborg. 2:a uppl, Göteborg 1848
- Stämberg, Ture** "Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 15-20
- Svalin, E** "Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård 1992:1, s 8-11
- Wadsjö, Ambrosiani** Kyrkogårdskonst. Stockholm: 1919
- Västra Frölunda hembygdsförening** Västra Frölunda jubileumsbok. Göteborg 1991
 Bilder från Västra Frölunda. Göteborg 1994
 Färdvägar i Västra Frölunda. Göteborg 1998
 Från det gamla Västra Frölunda. Göteborg 1976
 Frölundabilder. Kungälv 1986

GÖTEBORGS KYRKOFÖRVALTNING
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson

FOTO:

DATUM:

ORIGINALMATERIAL:

LÄN:

KOMMUN: Göteborg

FASTIGHET:

STIFT:

FÖRSAMLING: Askims församling

KYRKOGÅRD: Askims norra kyrkogård

ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:

UTVIDGNINGSÅR:

FÖRÄNDRINGAR:

FORNLÄMNINGAR:

BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:

LITTERATUR:

ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGÄRDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR
Kvartersinventering

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson

DATUM:

FOTO:

ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGÅRD: Askims norra kyrkogård

KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGÄRDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

GÖTEBORGS STADSMUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV GÖTEBORGS KYRKOÅRDAR
GRAVANORDNINGAR

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson
DATUM:

FOTO:

GÖTEBORGS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET

LÄN: Göteborg och Bohus län

FASTIGHET:

KYRKOGRÅRD: Askims norra kyrkogård

KVARTER:**GRAVPLATSNUMMER:****TIDSPERIOD:**

OMGÄRDNING:

STENRAM

STAKET

KEDJOR

HÄCK

ANNAT

YTA:

FLIS

SAND

GRÄS

HÄLL

LOCK

KULLE

PLATTOR

100

STÅENDE GRAVVÅRD:

STEN

JÄRN

TRÄ

INSKR. PLATTA JÄRN

LIGGANDE GRAVVÅRD:

STEN

JÄRN

TRÄ

BESKRIVNING:

SKISS:

SKADOR:

SÄTTNING

MOSSA

ROST

VITTRING

FLAGGING

SPRICKOR

ANNAT:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING I FÄLT: _____

